

ŞÂTİBÎ'DE MERTEBETÜ'L-AFV KAVRAMI: BEŞ TEKLİFİ HÜKÜM DIŞINDA KALAN DURUMLAR VE MUBAH İLE İLİŞKİSİ

Doç. Dr. İbrahim YILMAZ*

Özet: Fıkıh usulünün temel konusu şer'î hükümlerdir. Fukahaya/Hanefilere göre ise hüküm, Allah'ın, *iktizâ veya tahyir ya da vaz'* yönüyle mükelleflerin fiillerine ilişkin hitâbının sonucudur. Usulcülerin çoğunluğuna (mütekellimin/Şâfîler) göre hüküm, Allah'ın, *iktizâ/talep veya tahyir ya da vaz'* yönüyle mükelleflerin fiillerine ilişkin hitâbıdır. Usulcülerin çoğunluğuna göre hüküm, "teklif" ve "vaz'" olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Seyfeddin el-Amîdî gibi bazı usulcüler ise hükmü "teklif", "vaz'" ve "tahyir" olmak üzere üç kısma ayırmışlardır. Usulcülerin istilâhında ise -mutlak olarak zikredildiğinde- şer'î hüküm ile kastedilen teklifi hükümlerdir. Teklifi hükmün kısımlarını/içerdiğini ise tanımda yer alan "iktizâ/talep" ve "tahyir" kavramlarının manaları şekillendirmiştir. Usulcülerden bazıları teklifi hükmün sayısını genişletirken bazıları da daraltmıştır. Örneğin mütekellimin/Şâfîi usulcüler teklifi hükümleri; *vâcib, mendub, mubah, mekruh ve haram* olmak üzere beşli bir taksime tabi tutmuşlardır. Hanefi usulcüler ise *vâcib, farz ve vacib, mekruhu da tenzihen ve tahrimen* şeklinde iki kısma ayırarak beşli taksimi yediye çıkarmışlardır. Mutezili usulcü Ebu'l-Kasım Abdullah b. Ahmed b. Muhammed el-Ka'bî ise mubahın şer'î hükümden olmadığını söyleyerek teklifi hükümlerin sayısını dörde indirmiştir. İbn Hazm gibi bazı müctehidler ise muhayyerlik içermelerinden dolayı mendub ve mekruhun mubah ile ilişkili olduğunu söylemişler ve teklifi hükümlerin sayısını altıya çıkarmıştır. Ancak Şâtibi'nin "mertebetül-afv" tabiri ile ifade ettiği konuların, mükellef açısından muhayyerlik içermesi veya Şâri' tarafından sorguya çekilmenin olmaması yönüyle mubah ile yakından ilişkisi bulunmaktadır. Bu makalede, Şâtibi'ye göre "mertebetül-afv" kavramı ve bunun "mubah" ile ilişkisi üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Şâtibi, Teklifi Hüküm, Mertebetül-afv, Mubah, Asli İbâha.

مفهوم «مرتبة العفو» عند الشاطبي: الحالات الخارجة من الأحكام التكليفية الخمسة وعلاقتها بالمباح

ملخص: إن الموضوع الأساسي لأصول الفقه هو الحكم الشرعي؛ ففي اصطلاح الفقهاء/ الحنفيّة: هو أترخاطب الشارع المتعلق بأفعال المكلفين بالإقتضاء/ الطلب أو التخيير أو الوضع. أمّا عند جمهور الأصوليين/ المتكلمين/ الشافعيّة {الحكم الشرعي: هو خطاب الشارع المتعلق بأفعال المكلفين بالإقتضاء/ الطلب أو التخيير أو الوضع. و الحكم عند الأصوليين ينقسم إلى قسمين: تكليفيّ ووضعيّ. لكن عند البعض كسيف الدين الأمديّ الحكم ينقسم إلى ثلاثة أقسام: تكليفيّ وتخييريّ ووضعيّ. المقصود بالحكم الشرعي اصطلاحاً هو الحكم التكليفيّ على الإطلاق. والذي تسبّب بمحتويات أي أقسام الحكم التكليفي هو مفهوم كلمتي الإقتضاء/ الطلب والتخيير في التعريف. وقد زاد بعض الأصوليين عدد أقسام الحكم التكليفي، بينما قلّله البعض الآخر. مثلاً قسّم علماء الأصول من المتكلمين أي الشافعيّة الأحكام التكليفية إلى خمسة: الواجب والمندوب والمباح والمكروه والحرام. وزادها علماء الأصول من الفقهاء أي الحنفيّة قسمين وقسّموها إلى سبعة: الفرض والواجب والمندوب والمباح والمكروه وتحريمها والحرام. واختزل ابو القاسم عبدالله بن احمد بن محمد الكعبي من المعتزلة عدد الحكم التكليفي الى أربعة بأن يقول: المباح ليس من الحكم الشرعي. واختزله أيضاً ابن حزم الظاهري الى ثلاثة: الواجب والحرام والمباح. وذلك أنه جعل المندوب والمكروه تحت المباح لعلاقتها في التخيير مع المباح من جهة المكلف. ولقد اقترح الشاطبي اقتراحاً جديداً حول نطاق الأحكام التكليفية وزاد على تقسيم جمهور الأصوليين قسماً آخر. وقد ذكر الشاطبي في كتابه (المواصفات في أصول الشريعة) مفهوم «مرتبة العفو» وجعلها بين الحلال والحرام خارجاً من أقسام الحكم التكليفي الخمس الذي اتفق عليها الجمهور. ومع هذا الإقتراح يزيد الشاطبي عدد أقسام الحكم التكليفي إلى ستة. ومع ذلك فإن الحالات التي عبر عنها الشاطبي بمرتبة العفو ترتبط ارتباطاً وثيقاً بالمباح لعلاقتها في التخيير مع المباح من جهة المكلف أو عدم المواخذة من جهة الشارع. ترنكر هذه المقالة على مفهوم «مرتبة العفو» عند الشاطبي وعلاقتها بالمباح.

الكلمات المفتاحية: الشاطبي، الحكم التكليفي، مرتبة العفو، المباح، الإباحة الأصلية، الإباحة الترخيضية

GİRİŞ: TEKLİFİ HÜKÜM VE KAPSAMINA GENEL BAKIŞ

Fıkıh usulünün temel konusu şer'î hükümlerdir. Fakîhin/müctehidin temel amacı da tafsilî delillerden şer'î hükümleri çıkarmaktır.¹ İslâm hüküm teorisinde (şer'î) hükmün; biri kaynağını, diğeri muhatabını esas alan iki farklı tanımı yapılmıştır. Tanımda muhatabı (mükellefin fiilini) esas alan fukahaya/Hanefilere göre ise hüküm, Allah'ın, *iktizâ/taleb veya tahyîr ya da vaz'* yönüyle mükelleflerin fiillerine ilişkin hitâbının sonucudur.² Tanımda kaynağını esas alan mütekellimin/Şâfiî usulcülere göre hüküm, Allah'ın, *iktizâ/taleb veya tahyîr ya da vaz'* yönüyle mükelleflerin fiillerine ilişkin hitâbıdır.³

Usulcülerin çoğunluğuna göre hüküm, “teklîfi” ve “vaz'î”⁴ olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır ve mubah teklîfi hükmün kısımlarından sayılmaktadır.⁵ Seyfeddin el-Âmidî (ö. 631/1233) gibi bazı usulcüler ise hükmü “teklîfi”, “vaz'î” ve “tahyîrî” olmak üzere üç kısma ayırmışlar ve mubahın teklîfi hükümlerden ayrı bir konum olduğuna dikkat çekmişlerdir.⁶ Usulcülerin ıstılahında -mutlak olarak zikredildiğinde- şer'î hüküm ile kastedilen ise teklîfi hükümlerdir.

Usulcülerin teklîfi hüküm için yaptıkları tanım, -vaz'î hüküm dışında- hükmün kaynağını veya muhatabını esas alarak yaptıkları tanımın aynısıdır.⁷ Son dönem İslâm hukukçuları ise genellikle mütekellim'in usulcülerin hüküm tanımını esas alarak teklîfi hükmü, “*Şâri'in mükelleften bir işi yapmasını veya yapmamasını istemesi (el-iktizâ/et-taleb) ya da onu bir işi yapıp yapmama arasında muhayyer bırakması (tahyîr)*”⁸ şeklinde tanımlamışlardır. Teklîfi hükmün kısımlarını/çeşitlerini, tanımda yer alan “iktizâ/taleb” ve “tahyîr” kavramlarının anlamları şekillendirmiş⁹ ve usulcüler teklîfi hükmün kısımlarını “*aksâmü'l-hükmi't-teklîfi*”¹⁰ başlığı altında incelemişlerdir.

1 Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, I, 19; Şevkânî, *İrşâdü'l-fühûl*, s. 21-22; Atar, *Fıkıh Usûlü*, s. 4.

2 Bk. Taftazânî, *Şerhu't-Telviḥ*, I, 22-23; Molla Hüsrev, *Mirât*, s. 276.

3 Bk. Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, I, 177; Râzî, *el-Mahsûl*, I, 89; Âmidî, *el-İhkâm* I, 131; Beyzâvî, *Minhâc*, s. 18; Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, I, 117; Şevkânî, *İrşâdü'l-fühûl*, s. 23; Husarî, *Nazariyyetü'l-hüküm*, s. 30.

4 Bk. Şevkânî, *İrşâdü'l-fühûl*, s. 23; Atar, *Fıkıh Usulü*, s. 133.

5 Şer'î/teklîfi hükmün taksimi ile ilgili örnek olarak bk. Taftazânî, *Şerhu't-Telviḥ*, I, 24; Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, I, 127; Hallâf, *İlm usûli'l-fikh*, s. 113-114; Atar, *Fıkıh Usûlü*, s. 116.

6 Bk. Âmidî, *el-İhkâm*, I, 132-133. Ayrıca bk. Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, I, 117.

7 Teklîfi hükmün tanımı ile ilgili bk. Şaban, *Usûlü'l-fikh*, s. 227, 230; İltaş, “Hüküm Teorisi”, s. 101-102.

8 Bk. Hallâf, *İlm usûli'l-fikh*, s. 114; Ebû Zehra, *Usûlü'l-fikh*, s. 27; Şaban, *Usûlü'l-fikh*, s. 227, 230; Zeydan, *el-Vecîz*, s. 25; Atar, *Fıkıh Usûlü*, s. 117; Beyânünî, “Hüküm”, s. 467.

9 Beş teklîfi hükmün terim olarak ortaya çıkma süreci ile ilgili bk. Koşum, “İlk Dönem Fıkıh Usûlü Literatüründe Gelişimi Üzerine”, s. 107-124.

10 Şer'î hükmün taksimi ile ilgili örnek olarak bk. Beyzâvî, *Minhâc*, s. 18; Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, I, 127; Hallâf, *İlm usûli'l-fikh*, s. 113-114; Husarî, *Nazariyyetü'l-hüküm*, s. 33.

Teklifi hükmün tanımında geçen “*iktizâ/taleb*” kavramı, bir şeyin yapılmasını veya yapılmamasını istemek anlamına gelmektedir. Yapılması istenilen fiiller; *farz/vâcip* veya *mendup* olarak, yapılmaması istenilen fiiller ise *haram* veya *mekruh* olarak isimlendirilmiştir. “*Tahyîr*” ise bir işin yapılması veya yapılmaması hususunda mükellefi muhayyer/serbest bırakmaktır. Mükellefin eşit seviyede muhayyer bırakıldığı fiillere ise *mubah* denilmektedir.¹¹

Usulcülerden bazıları teklifi hükmün sayısını genişletirken bazıları da daraltmışlardır. Örneğin Şafii/mütekellimîn usulcüler¹² teklifi hükümleri, *vâcip*, *mendup*, *mubah*, *haram* ve *mekruh* olmak üzere beşe ayırmışlardır. Hanefi usulcüler¹³ ise “*farz*, *vâcip*, *mendup*, *mubah*, *haram*, *tahrîmen mekruh*, *tenzihen mekruh*” olmak üzere teklifi hükümleri yediye ayırmışlardır.¹⁴

Klasik fıkıh usulü doktrininde teklifi hükmün kısımları/kapsamı ile ilgili mütekellimîn ve Hanefi usulcülerin ileri sürdüğü beşli ve yedili taksim genel kabul görmekle birlikte bu konuda farklı görüşler de bulunmaktadır. Nitekim Mutezile'den Kâ'bî'nin¹⁵ (ö. 319/911) başını çektiği bazı usulcüler mubahın şer'î (teklifi) hüküm olmadığını söylemektedirler.¹⁶ Şer'î hükümlerin kısımlarını “*merâtibü's-şeriâ*”¹⁷ ve “*merâtibü'l-evâmîr*”¹⁸ başlığı altında inceleyen¹⁹ İbn Hazm (ö. 456/1064) ise teklifi hükümleri önce diğer usulcüler gibi *farz/vâcip*, *haram/mahzur*, *mekruh*, *mendup* ve *mutlak mubah* olmak üzere beşli bir taksime tabi tutmuş²⁰, ancak aralarındaki muhayyerlik ilişkisinden dolayı mendup ile mekrûhu

11 Bk. Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, I, 210-211; Râzî, *el-Mahsûl*, I, 89; Âmidî, *el-İhkâm*, I, 132-133; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, I, 173; Hallâf, *İlmü usûli'l-fikh*, s. 118; Zeydan, *el-Vecîz*, s. 23; Atar, *Fıkıh Usûlü*, s. 116.

12 Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, I, 210; Beyzâvî, *Minhâc*, s. 18.

13 Molla Hüsrev, *Mirât*, s. 277-281; Atar, *Fıkıh Usûlü*, s. 123-132.

14 Teklifi hükmün kısımları ile ilgili geniş bilgi için bk. Husarî, *Nazariyyetü'l-hüküm*, s. 41 vd.; Zühaylî, *Usûl*, I, 37 vd.

15 Asıl adı, Ebu'l-Kasım Abdullah b. Ahmed b. Muhammed el-Ka'bî el-Belhî'dir. Hicri 319 tarihinde vefat etmiştir. Hayatı hakkında bilgi için bk. İbnü'l-İmâd, *Şezarâtü'z-zeheb*, IV, 93.

16 Konuyla ilgili mutezilenin görüşleri için bk. Cüveynî, *el-Burhân*, I, 294-295; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, I, 245; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, I, 277-278; Zühaylî, *Usûl*, I, 88.

Mutezilenin yaklaşımını esas alan Osmanlı'nın son dönem düşünürlerinden Mansurizâde Said'e (1864-1923) göre ise mubah şer'î hükümden olmayıp teklifi hükümler emir (vacip) ve nehiy (haram) olmak üzere temelde iki kısma ayrılmaktadır. Bk. Mansurizâde Said, “Cevâzın Ahkâm-ı Şer'iyyeden Olmadığına Dâir”, s. 295-303.

17 İbn Hazm, *el-İhkâm*, III, 76.

18 İbn Hazm, *el-İhkâm*, IV, 81.

19 İbni Hazm'ın “*Merâtibü's-şeriâ*” başlığı altında teklifi hükümleri beşli ve üçlü taksimi hakkında geniş bilgi için bk. İbn Hazm'ın teklifi hükümleri taksimi ile ilgili bk. Apaydın, “İbn Hazm'ın Şer'î Hükümleri Tasnifi: *Merâtibü's-Şeriâ*”, s. 107-119.

20 İbn Hazm, *el-İhkâm*, III, 76; IV, 81.

mubah kapsamında değerlendirmiştir.²¹ Dolayısıyla İbn Hazm'a göre teklîfi hükümler esas itibarıyla *vâcip* (zorunluluk), *mubah* (tatavvu) ve *haram* (yasaklar) olmak üzere üçe ayrılmaktadır.²²

Klasik fıkıh usulü doktrininde hükmün taksimi ve kapsamı ile ilgili en dikkat çekici yorumlardan biri de hiç şüphesiz Maliki fakih ve usulcü Şâtîbî'nin (ö. 790/1388) *Muvâfakât*'ın birinci cildinde (*Kitâbü'l-ahkâm*'da “teklîfi hükümler” başlığı altında *onuncu meselede*) gündeme getirdiği “mertebetü'l-afv” kavramıdır.²³ Şâtîbî'ye göre “mertebetü'l-afv”, beş teklîfi hükmün dışında helal ile haram arasında bir konumu ifade etmektedir.²⁴ Şâtîbî'nin “mertebetü'l-afv” konumu içerisinde zikrettiği konular incelendiğinde bu konunun, muhayyerlik içermesi veya sorgulamanın olmaması açısından “mubah” ile yakından ilişkisi olduğu görülmektedir. Nitekim usulcülerin ıstılahında mubah, “*yapana veya terk edene herhangi bir zemm (kınama) ve medh (övgü) olmaksızın Şâri'in mükellefi yapıp yapmamakta muhayyer bıraktığı fiil*”²⁵ şeklinde tanımlanmaktadır. “Mertebetü'l-afv” ise Şâri'in bağışladığı ve sorgulamanın olmadığı fiilleri ifade etmektedir. Buna göre “mubah” ve “mertebetü'l-afv” terimleri, bir fiilden dolayı medh (sevap) ve zemin (günah) yani sorgulamanın olmaması ortak paydasında birleşmektedirler.²⁶

Aşağıda Şâtîbî'nin *Muvâfakât*'ta gündeme getirdiği “mertebetü'l-afv” kavramı ve bu kavramın “mubah” ile ilişkisi üzerinde durulmuştur.

I. ŞÂTİBÎ'DE “MERTEBETÜ'L-AFV” KAVRAMI

A. “Mertebetü'l-Afv” ve Delilleri

1. “Mertebetü'l-Afv” İle Kastedilen Konum

Fıkıh usulünde hüküm (tekîfi hükümler) konusu başlığı altında “mertebetü'l-afv” terimi ile ifade edilen konumu ilk gündeme getiren Şâtîbî olmuştur.²⁷ Son dönem İslâm hukukçularından bazıları da “teklîfi hüküm” başlığı altında “mertebetü'l-afv” konumundan bahsetmiştir.²⁸

21 İbn Hazm, *el-İhkâm*, IV, 81; İbn Hazm, *el-Muhallâ*, I, 63.

22 İbn Hazm, *el-Muhallâ*, I, 63; İbn Hazm, *İptâlü'l-kıyâs*, s. 45-46. Ayrıca bk. Husarî, *Nazariyyetü'l-hüküm*, s. 75-78; Apaydın, “İbn Hazm'ın Şer'i Hükümleri Tasnifi”, s. 110.

23 Şâtîbî'nin gündeme getirdiği bu kavram/konu üzerinde yapılmış bir çalışma için bk. Cemile Telvet, *Mertebetü'l-afv: Kırae usûliyye tahliliyye fi dav'i Muvâfakâtiş-Şâtîbî*, (İnternette tespit ettiğimiz bu kitabı temin edemedik.)

24 Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, I, 161-176. Ayrıca bk. Şatibi, *el-Muvafakat: İslami İlimler Metodolojisi*, I,150-168.

25 Bk. İbn Fûrek, *Kitabü'l-Hudûd*, s. 137-138; Zeydan, *el-Veciz*, s. 38; Zühaylî, *Usûl*, I, 87.

26 *el-Mevsûatü'l-fikhiyye*, “İbâha”, s. 128.

27 Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, I, 161-172.

28 Örnek olarak bk. Ebû Zehra, *Usûl*, s. 49-50; Zühaylî, *Usûl*, I, 90-94; Medkûr, *Nazariyyetu'l-ibâha*, s. 313-316; Beyânünî, *el-Hükümü't-teklîfi*, s. 252-254.

“Mertebetü'l-afv” terimi, “afv” ve “mertebe” kavramlarından oluşan bir terkidir. “Avf” kelimesi sözlükte “hoş görmek, müstahak olan cezanın terk edilmesi, bağışlamak, silmek, gidermek, yok etmek” gibi anlamlara gelen “a-f-v” fiilinden isim/sıfattır. Yüce Allah'ın isimlerinden olan “*el-Afüvvü*” ismi de “kulların günahlarını çokça affeden” anlamına gelmektedir.²⁹ “Mertebe” kelimesi ise “derece, konum, seviye, mevki, makam” gibi anlamlara gelmektedir.³⁰ Buna göre “mertebetü'l-afv” kavramı; “af mertebesi, af konumu, af derecesi” gibi anlamlara gelmektedir.

Şâtıbî, “mertebetü'l-afv” terkibi ile Şâri'in bağışladığı fiilleri ve durumları kastetmekte ve bunların beş teklifi hüküm dışında helal ile haram arasında yeni bir konum olduğunu söylemektedir. Buna göre bir fıkıh usulü terimi olarak “mertebetü'l-afv”, Şâri'in bağışladığı ve kendisine günah terettüp ettirmediği helal ile haram arasındaki konumu ifade etmektedir.³¹

Şâtıbî, “mertebetü'l-afv” konumunun varlığı ile ilgili birçok delil getirmekte ve bu konumun varlığına işaret eden konular üzerinde durmaktadır. Ancak Şâtıbî, gündeme getirdiği “mertebetü'l-afv” konumunun varlığı ile ilgili kesin bir kanaate varmış değildir. Nitekim o, ilgili delil ve gerekçeleri verdikten sonra konuyu şu ifadelerle bitirmektedir:

“Bu geniş açıklamayla, “afv mertebesi”nin şerîatte söz konusu olduğu yerler ortaya çıkmış ve -Allah'a hamd olsun ki- sübûtuna delâlet eden delillerden dolayı varlığı en yakın bir şekilde zabt/tesbit edilmiştir. Geriye bir husus kalmıştır: Acaba afv bir hüküm müdür? Yoksa değil midir? Eğer afv bir hükümdür, denilirse o takdirde bu teklifi hüküm mü olur yoksa vaz'î hüküm mü? Bütün bunlar muhtemel şeylerdir. Şu kadar var ki, bunların üzerine her hangi bir ameli hüküm terettüp etmediğinden bu konuyu daha fazla açıklamaya/irdelemeye gerek kalmamıştır. Bu yüzden de terki evladır. Doğruya muvaffak kılan ancak Allah'tır.”³²

Aşağıda, Şâtıbî'nin “mertebetü'l-afv” konumunun varlığı ile ilgili getirmiş olduğu deliller ve bu konum içerisine giren durumlar üzerinde ayrıca durulacaktır.

2. “Mertebetü'l-Afv” Konumunun Varlığını Gösteren Deliller

Şâtıbî, *Muvâfakât*'ta beş temel teklifi hükmün dışında “mertebetü'l-afv” konumunun varlığına delalet eden aklî ve naklî deliller getirerek³³ konuyu, bazı

29 İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, “a-f-v” mad, IV, 3018-3022; Ayrıca bk. Husarî, *Nazariyyetü'l-hükm*, s. 68; Yıldırım, “Afu”, s. 442; Yasir Said, “el-Afv inde'l-usüliyyîn”, s. 3-4.

30 Bk. İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, “r-t-b” mad, III, 1575; Mustafa v.dğr., *el-Mu'cemü'l-vasit*, “r-t-b” mad.

31 Bk. Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 161.

32 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 175-176. Ayrıca bk. Medkûr, *Nazariyyetü'l-ibâha*, s. 315.

33 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 161-164.

olayların *şer'i hüküm (Allah'ın hükmü) kapsamı dışında kalmasının mümkün olup olmadığı*³⁴ meselesi ile de ilişkilendirmekte ve geniş bir şekilde incelemektedir.³⁵

Şâtıbî'nin, "mertebetü'l-afv" konumunun varlığına delalet ettiğini ileri sürdüğü aklî ve naklî delilleri, *Muvâfakât*'ta zikrettiği sırlamaya göre beş maddede özetlemek mümkündür;³⁶

1) Kasıt olmayan durumlara teklîfi hükmün taalluk etmemesi³⁷;

Şâtıbî'ye göre beş teklîfi hüküm, mükelleften kasıtlı olarak sadır olan fiillere taalluk etmektedir. Kasıt bulunmayan fiillere ise teklîfi hükümler taalluk etmezler. Dolayısıyla *kasıt olmaksızın* mükelleften sadır olan fiiller "mertebetü'l-afv" konumuna girmektedir ve bu fiillerde muâheze/sorgulama yoktur.³⁸

2) Hz. Peygamber'den rivayet edilen bazı hadisler ile bazı sahabe ve tâbiîn sözlerinin "mertebetü'l-afv" konumunun varlığına delalet etmesi³⁹

Şâtıbî, "mertebetü'l-afv" konumunun varlığı ile ilgili Hz. Peygamber'den şu hadisi nakletmektedir;

"Muhakkak ki Allah yapılması gereken hükümleri (ferâiz) farz kılmıştır. Onları zayi etmeyiniz/çiğnemeyiniz. Bazı şeyleri de haram kılmıştır. Onları ihlal etmeyiniz/çiğnemeyiniz. Bazı sınırlar koymuştur bunları da aşmayınız/çiğnemeyiniz. Bazı şeyleri de, unuttuğundan değil, size olan merhametinden dolayı (hakkında bir hüküm belirtmeyerek) bağışlamış (sizin için serbest bırakmış)tır (afâ an eşyâin). Onları da soruşturup araştırmayınız/deşelemeyiniz." Başka bir rivayette de "Onları da kabul ediniz."⁴⁰

Şâtıbî, yukarıdaki hadiste ifade edilen manayı desteklemek için sahabeden ve tâbiînden de bazı rivayetlere yer vermektedir. Bu bağlamda Şâtıbî, tefsir ve fıkıh

34 Bk. Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 167-168.

35 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 161-176. Ayrıca bk. Ebû Zehra, *Usûl*, 49-50; Medkûr, *Nazariyyetü'l-ibâha*, s. 313-316; Zühaylî, *Usûl*, I, 90-93; Dönmez, "Mubâh", s. 343; Beyânîni, *el-Hükümü't-teklîfi*, s. 252-254.

36 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 161-164; Ayrıca bk. Zühaylî, *Usûl*, I, 90-91.

37 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 161-162

38 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 161-162

39 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 162.

40 Dâraikutnî, "Rada", IV, 184, 298.

«إن الله فرض فرائض فلا تضيعوها، ونهى عن أشياء فلا تنتهكوها، وحد حدودا فلا تعتدوها، وعفا عن أشياء رحمة بكم لا عن نسيان؛ فلا تيحسبوا عنها»

Konuyla ilgili bir başka hadis-i şerif ise şöyledir: "Rasulullah (sav)'a sade yağ, peynir ve firanın (yani yabani eşek veya deriden mamul elbise) hükmü soruldu. Rasulu Ekrem (sav): "Helal Allah'ın Kitabı'nda helal kıldığı şeydir. Haram da Allah'ın Kitabı'nda haram kıldığı şeydir. Allah'ın (kitabında bahsetmeyerek) sükül ettiği (meskütün anh) şeyler ise Allah'ın sizin için affettiği/bağışladığı (afâ Allahü anh) (serbest bıraktığı mubah olan) şeylerdendir." (Tirmizî, "Libâs", 6; İbn Mâce, "Et'ime", 60; Buhârî, "Tefsir", 99; Müslim, "Zekât", 4.)

ilminde otorite kabul edilen meşhur sahabî İbn Abbas'tan (ö. 68/687-88)⁴¹ şu sözleri nakletmektedir;

“Kur'an'da, hükmü hakkında bir şey zikredilmeyen şeyler Allah'ın bağışladığı şeylerdendir (afv).”⁴²

Şâtıbî, “mertebetü'l-afv” konumu ile ilgili muhaddis tâbiünden olan ve kassâs/vâiz olarak bilinen Ubeyd b. Umeyr'in⁴³ ise şöyle dediğini nakletmektedir;

“Allah helali helal kılmış, haramı da haram kılmıştır. Onun helal kıldığı helal, haram kıldığı da haramdır. Sükût geçtiği şeyler ise **afv**'dir.”⁴⁴

3) Bazı ayetlerin genel olarak “mertebetü'l-afv” konumunun varlığına delalet etmesi;⁴⁵

Şâtıbî, bu bağlamda şu ayeti zikretmektedir;

“Allah, seni affetsin! -Doğru söyleyenler sana iyice belli olup, yalancuları bilinceye kadar beklemeden -niçin onlara izin verdin?”⁴⁶

4) İctihadda hatanın affedildiğini bildiren ayetlerin “mertebetü'l-afv” konumunun varlığına delalet etmesi;⁴⁷

Şâtıbî, klasik dönem usulcülerin⁴⁸ tafsilatlı olarak üzerinde durduğu⁴⁹ ictihadî hataların da “mertebetü'l-afv” kapsamına girdiği ile ilgili aşağıdaki ayeti delil olarak zikretmektedir;

41 İbn Abbas'ın hayatı hakkında bk. Çakan-Eroğlu, “Abdullah b. Abbas b. Abdulmuttalib”, s. 76-79.

42 Tirmizî, “Libâs”, 6.

«ما لم يذكر في القرآن؛ فهو مما عفا الله عنه»

43 Ubeyd b. Umeyr, Mekke'de kassâs/vaiz olarak meşhur olan tâbiünden bir muhaddistir. (Cirit, “Kussâs”, s. 463.) Ubeyd b. Umeyr el-Leysi'nin sahabeden olduğunu söyleyenler olmakla birlikte genel kabul gören görüş, onun Hz. Peygamber döneminde doğmakla birlikte Hz. Peygamber'i görmediği, dolayısıyla tâbiünden olduğu şeklindedir. (<http://www.islamtarihi.info/2017/04/ilk-kssac-vaiz-sfatyla-anlan-ubeyd-b.html>, 01.03.2018).

44 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 162. Ayrıca bk. İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem*, II, 152.

“أحل الله حلالا، وحرم حراما، فما أحل؛ فهو حلال، وما حرم؛ فهو حرام، وما سكت عنه؛ فهو عفو”

45 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 162-163.

46 et-Tevbe 9/43.

Hiz. Peygamber (as), doğru söyledikleri belli olmadan, mazeret bildiren bazı insanların cihattan (Tebük seferinden) geri kalmaları için izin vermişti. Hiz. Peygamberin bu şekilde davranarak bazı insanlara izin vermesi “afv” kapsamına girmektedir. (Zühaylî, *Usûl*, I, 91)

47 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 162-163.

48 Örnek olarak bk. Debûsî, *Takvimü'l-edille*, s. 407-414; Cüveynî, *el-Burhân*, II, 1455-1481; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, IV, 30-82; Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, IV, 30-55; İbn Kudâme, *Ravdatü'n-nâzir*, II, 414-430; Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, II, 55-58; IV, 128-129.

49 İctihadda hata ve isabet konusu hakkında geniş bilgi için bk. Seyyid Bey, *Fıkıh Usûlü*, s. 177-213; Koşum, Adnan, “İctihatta Hata ve İsbet Tartışmaları Işığında Öznellik ve Nesnellik Sorunu”, s. 5-32; Telkenaroğlu, *İctihadda İsbet ve Hata Meselesi*, s. 27-265; Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, s. 342-348; Ayengin, “İctihat-ta İsbet Tartışmaları”, s. 139-158.

“Eğer Allah’ın daha önce verilmiş bir hükmü olmasaydı, aldığımız şeyden (esirleri fidye karşılığı serbest bırakmanızdan) dolayı size büyük bir azap dokunurdu.”⁵⁰

5) Hakkında hüküm belirtilmeyen (meskûtün anh) konularda soru sorulmasının iyi karşılanmaması ile ilgili nassların “mertebetü’l-afv” konumunun varlığına delalet etmesi⁵¹

Şâtıbî, hakkında hüküm belirtilmeyen konularda (meskûtün anh) soru sorulmasının iyi karşılanmamasının “mertebetü’l-afv” konumuna delalet ettiğini ve bu konuların esas olarak *el-berâatü’l-asliyye* (aslî berâat/istishâbu’l-asl/aslî *ibaha*) ile ilişkili olduğunu⁵² ifade etmekte ve bu bağlamda aşağıdaki hadisleri zikretmektedir;

“Müslümanlar içerisinde en büyük cürüm işleyen insan/kişi, haram olmayan bir şey hakkında soru soran ve bu sorusu yüzünden o şeyin haram kılınmasına vesile/sebepe olan kimsedir.”⁵³

“Ben sizi bıraktığım (bir şey ile yükümlü tutmadığım) sürece siz de (bana soru sormayı) bırakın. Muhakkak ki sizden önceki toplumlar, (peygamberlerine) çok soru sormaktan ve peygamberleri hakkında ihtilafa düşmekten dolayı helak olmuşlardır. (Dolayısıyla) ben size bir şeyi emrettiğim zaman gücünüz yettiğinde onu yerine getirin. Ben sizi bir şeyden nehyettiğim zaman onu hemen bırakın.”⁵⁴

Hz. Peygamber (as) bir vesile ile “Oraya yol bulabilen insana Allah için Kabe’yi hacetmesi gereklidir/farzdır”⁵⁵ ayetini okumuştur. Bir adam kalkarak Hz. Peygamber’e, “Hac her yıl mı farz, yoksa ömürde bir defa mı?” diye (üç defa) sorunca Hz. Peygamber şöyle cevap vermiştir: “İrade ve kudreti ile yaşadığım Allah’a yemin ederim ki, şayet “evet her yıl” deseydim hac size her yıl vâcip/farz olurdu ve siz de buna güç yetiremezsiniz. Onu yerine getirmediğinizde de küfre girerdiniz. Ben sizi bıraktığım sürece siz de beni bırakınız, üstelemeyiniz.”⁵⁶

Şâtıbî’ye göre, hakkında hüküm bulunmayan konularda soru sorulmasının hoş karşılanmadığını bildiren aşağıdaki ayette de “meskûtün anh” olan konuların

50 el-Enfal 8/68.

51 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 163-164.

52 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 163.

53 Ebû Dâvûd, “Sünne”, 6.

54 Nesâî, “Hac”, 1. Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 47.

55 Âl-i İmran 3/97.

56 Yaklaşık olarak bk. Müslim, “Hac”, 141; Nesâî, “Hac”, 76; İbn Mâce, “Menasik”, 41; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 175. Bu hadis, Ebu Hüreyre’den nakledilen “Ben sizi bıraktığım sürece siz de bana soru sormayı bırakın...” (Nesâî, “Hac”, 1.) diye devam eden hadis sebebi vürududur.

“ma'füvvun anh” olduğunun belirtilmesi “mertebetü'l-afv” konumunun varlığına delalet etmektedir;⁵⁷

“Ey iman edenler! Size açıklandığı takdirde, sizi üzecek olan şeylere dair soru sormayın.⁵⁸ Eğer Kur'an indirilirken bunlara dair soru sorarsanız size açıklanır. (Hâlbuki) Allah onları bağışlamıştır(Afallahü anhâ). Allah, çok bağışlayandır, halîmdir (hemen cezalandırmaz, mühlet verir.”⁵⁹

Şâtıbî, yukarıdaki delilleri zikrettikten sonra “mertebetü'l-afv” konumunun varlığı ile ilgili şu çıkarımda bulunmaktadır:

“Bütün bunlar açık bir şekilde şunu göstermektedir ki, mükelleflerin fiillerinin hükmü hakkında sual etmelerinin iyi karşılanmadığı bir kısım (konum) bulunmaktadır. Bundan da onun ma'füvvün anh yani afv kapsamında olması gerektiği anlaşılır. Buna göre mertebetü'l-afv sabittir ve bunlar beş teklifi hüküm içerisinde yer almamaktadırlar.”⁶⁰

B. “Mertebetü'l-afv” Kapsamına Giren Durumlar

Şâtıbî *Muvâfakât*'a “mertebetü'l-afv” kapsamına giren durumları “Mertebetü'l-afv Manası Şeriatte Birçok Yerde Ortaya Çıkmaktadır” ismiyle açtığı başlıkta (fasıl) sekiz maddede ele almakta⁶¹, ancak bu maddeler içerisinde “taâruz ve tercih” konusunu farklı ifadelerle tekrar etmektedir. Şâtıbî, “mertebetü'l-afv” kapsamına giren konuları burada kısaca özetledikten sonra ileriki sayfalarda “Afv Kapsamına Giren Konuları Kurala Bağlama Düşüncesi” ismiyle yeni bir başlık (fasl) açmakta ve daha önce ele aldığı konuları biraz daha detaylandırmaktadır.⁶²

Şâtıbî'nin *Muvâfakât*'ta iki farklı başlıkta ele aldığı “mertebetü'l-afv” konumu kapsamında değerlendirdiği konular şu başlıklardan oluşmaktadır.⁶³

57 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 163; Ayrıca bk. Zühayli, *Usûl*, I, 92.

58 Bazı kimseler Hz. Peygamber'e, “*Hac her yıl mı farz, yoksa ömürde bir defa mı?*”, “Benim babam kimdir?” “Babam cennette mi, cehennemde mi?” gibi sorular yöneltmişti. Bunun üzerine âyette, kişinin üzerine lazım olmayan, nezaket kaidelerine uymayan cevap verilirse, soru sahibinin üzülmesine yol açan sorulardan kaçınılması tavsiye edilmiştir. (Elmalılı, *Hak Dini*, III, 1821.)

59 el-Mâide 5/101.

60 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 164.

61 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 164-166.

62 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 168-176.

63 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 164-166; 168-176. Ayrıca bk. Yasir Said “el-Afv inde'l-usûliyyîn”, s. 74-77.

1. Hata ve Unutma: Hata ve Unutma Sonucu Yapılan Fiiller

Şâtıbî, “Ümmetinden hata, unutmama ve ikrah (tehdit/zorlama) altında yapılan şeyler(in hükmü) kaldırıldı”⁶⁴ hadisinden hareketle hata ve unutmama kaynaklanan fiillerin “afv” kapsamında olduğunu, hadisin senesinde sıkıntı olsa bile unutmama ve hatadan dolayı sorgulama olmayacağı konusunda ittifak bulunduğunu söylemektedir.⁶⁵ Buna göre gafil bulunan (el-ğâfil) ve unutan (en-nâsi), hata eden (el-muhtî) kişilerden sâdır olan fiiller ‘afv’ kapsamına girmektedir.⁶⁶

Şâtıbî’ye göre hata ve unutmamanın gerçekleşebileceği hükümler hakkında; ya emredici, yasaklayıcı ya da muhayyer bırakıcı bir nass vardır veya yoktur. Şayet hata ve unutarak yapılan fiiller, emredilen veya yasaklanan ya da muhayyer bırakılan (mubah) hükümlerden değillerse bu fiiller, hakkında şer’î bir hüküm bulunmayan konuma girmektedirler ki zaten “mertebetü’l-afv” ile kastedilen de budur.⁶⁷

Diğer taraftan mükellefin şer’î bir hükümle yükümlü olabilmesinin temel iki şartı; o hükümle ilgili ilim (bilgi) ve kudret (yapabilme imkânına) sahibi olmaktır.⁶⁸ Buna göre şayet hata ve unutmama sebebi ile yapılan fiiller, emir ve nehyin taalluk ettiği bir fiil ise, bu fiillerden dolayı sorguya çekilmenin olabilmesi için mükellefin bu fiilleri işlerken ilgili emir ve nehyin bulunduğunu bilmesi (hatırlaması) ve bu fiilleri yapma kudretine sahip olması şarttır. Dolayısıyla hata, unutmama veya gaflet hâlinde olan kişinin hakkında emir veya nehy olan hüküm bilmesi veya bunların gereğini ifa etmesi mümkün değildir. Nitekim aynı durum, uyuyan (nâim), deli olan (mecnûn), hayız hâlinde olan (hâiz) ve benzeri durumlarda olan kimseler için de söz konusu olmaktadır. Yani bu durumda olan kişiler de, emredilen veya yasaklanan şeyi hatırlamamaları sebebiyle veya (hayızlı kadında olduğu gibi) şer’î mazeret sebebiyle ifanın mümkün olmaması sebebiyle yaptıkları fiillerden sorguya çekilmeyeceklerdir.⁶⁹

2. İctihadda Hata: Müctehidin İctihadında İsabet Edememesi

Şâtıbî, ictihadda hatanın⁷⁰ da ilk maddede zikredilen hata ve unutmama kaynaklı sorgulamanın olmadığını bildiren hadis kapsamına girdiğini söylemekte ve

64 İbn Mâce, “Talâk”, 16.

65 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 165, 170.

66 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 165, 170.

67 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 165.

68 Bu şartlar için bk. Debûsi, *Takvîmü’l-edille*, s. 431-432; Şaban, *Usûlü’l-fıkh*, s. 280-281; Atar, *Fıkh Usûlü*, s. 159-160.

69 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 165.

70 Kaynakça için bk. “Mertebetü’l-afv” Konumunun Varlığını Gösteren Deliller.

konuyla ilgili “Daha önceden Allah’tan verilmiş bir hüküm olmasaydı, aldıklarınızdan ötürü size büyük bir azap erişirdi”⁷¹ ve “Allah seni affetsin! Onlara niçin izin verdin”⁷² ayetlerini örnek olarak vermektedir.

Konuyla ilgili Şâtıbî'nin verdiği ayetlerden, “Daha önceden Allah’tan verilmiş bir hüküm olmasaydı, aldıklarınızdan ötürü size büyük bir azap erişirdi” ayeti, Bedir savaşında müşriklerden alınan esirlerin fidye karşılığı serbest bırakılmasından bahsetmektedir. Tefsircilere göre ayette geçen “hüküm” manasındaki “Kitâb” tan maksat, ictihadda hata eden müctehidin affedileceği hükmüdür.⁷³

Şâtıbî'nin verdiği “Allah seni affetsin! Onlara niçin izin verdin” ayeti ise Tebük seferi ile ilgilidir. Tebük seferine çıkarken münafıklar sefere katılamayacaklarına dair mazeret beyan ederek Hz. Peygamber'den izin istemişlerdir. Hz. Peygamber de gönülsüz savaşa katılan bu münafıklardan Müslümanlara hayır gelmeyeceğini düşünerek (kendi ictihadı ile) onlara izin vermiştir. Ancak bu olay üzerine nazil olan Tevbe suresinin 43. ayeti “Allah seni affetsin! Onlara niçin izin verdin” diyerek bir taraftan Hz. Peygamberi uyarırken, diğer taraftan da “Allah seni affetsin” diyerek Hz. Peygamber'in bu ictihadındaki hatasının affedildiğini beyan etmektedir.⁷⁴

Şâtıbî'ye göre bu iki ayet, ictihadında hata etmesinden dolayı müctehidin sorguya çekilmeyeceğine delalet etmektedir.⁷⁵ Bu ise ictihadda hatanın “afv” kapsamında olduğunu göstermektedir.⁷⁶

Şâtıbî, ictihadda hata ile ilgili sahabenin yaşadığı olaylardan da bazı örnekler vermektedir.⁷⁷ Bu örnekler içerisinde “ictihadda hata” konusuna tipik örnek teşkil eden olay ise Hz. Peygamber'in Hendek muharebesinden döndüğü gün Beni Ku-

71 el-Enfâl 8/68.

72 et-Tevbe 9/43.

73 İlgili ayetin tefsiri ile ilgili geniş bilgi için bk. İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, II, 433-437; Kurtubî, *el-Câmi'*, X, 77-80; Elmalılı, *Hak Dini*, IV, 2433.

74 İlgili ayin tefsiri ile ilgili geniş bilgi için bk. Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, IV, 257-261; Kurtubî, *el-Câmi'*, X, 227-228; Elmalılı, *Hak Dini*, IV, 2553-2556.

75 İctihâdî bir meselede her müctehidin isabet ettiğini savunan (musavvibe) görüşe göre ictihadda hatadan ve sorgulamadan bahsetmek söz konusu değildir. Dolayısıyla ictihadda hata ve sorgulamanın olması, bir meselede farklı ictihadda bulunan müctehidlerden sadece birinin isabet ettiğini, diğerlerinin hata ettiği savunan görüşe (muhattie) göre söz konusu olmaktadır. Sonuç itibarıyla musavvibeci ve muhattieci görüşü savunan tüm müctehidlere göre ictihâdî bir meselede hata eden müctehidin hatasından dolayı sorgulamanın olmayacağı konusunda ise ittifak vardır. (Bk. Debûsî, *Takvimü'l-edille*, s. 407; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, IV, 30-43; Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, s. 340-342. Ayrıca bk. Telkenaroğlu, *İctihadda İsbet ve Hata Meselesi*, s. 135-137.)

76 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 165.

77 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 169.

rayza Gazvesinde⁷⁸ sahabeye vermiş olduğu talimatlarla ilgili rivayettir.⁷⁹ Konuyla ilgili sahabeden yapılan rivayette şöyle denilmektedir:

- “Hendek muharebesinden döndüğü gün Hz. Peygamber bize (sahabeye);

- “Sakin kimse ikindi (veya öğle⁸⁰) namazını benî Kureyza yurdundan başka bir yerde kılmasın!” diye seslendi. Yolda iken namaz vakti girdi ve bazı insanlar:

- “Vakti geçiresek bile biz namazımızı ancak Hz. Peygamber’in emrettiği yerde kılalım” dediler. Diğer bir grup ise “Hz. Peygamber’in amacı o değildir” dediler (ve vaktin geçeceğinden korkarak namazı benî Kureyza yurduna varmadan yolda kıldılar.) Durum Hz. Peygamber’e intikal ettirildi. O iki gruptan hiçbirini azarlamadı.⁸¹

Nakledilen bu rivayete göre Hz. Peygamber, bu iki gruptan her hangi birisini tasdik etmemiş veya hatalı olduğunu söylememiştir. Ancak gerçekte bu iki gruptan biri Hz. Peygamber’in emrine isabet etmiş, diğeri ise muhalefet etmiştir. Durum böyle olunca bu iki gruptan biri ictihadında hata etmiştir. Buna göre Hz. Peygamber’in her iki grubun uygulaması karşısında sessiz kalması ve onları yaptıklarından dolayı azarlamaması, ictihadlarındaki hatadan dolayı sorguya çekilmeyeceklerini göstermektedir.⁸² Dolayısıyla Hz. Peygamber’in iki farklı ictihad karşısında sessiz kalması, bir müctehidin ictihadında hata etmesinin ‘afv’ kapsamında olduğunu takrir etmesi (onaylaması) anlamına gelmektedir.⁸³

Sonuç itibarıyla (hatalı olan) bir fiilden dolayı medh (övgü/sevap) ve zemmin (kınama/günah) terettüp etmemesi, o fiilin mubah olduğu anlamına gelmektedir.

3. İkraha: Zorlama ve Tehdit ile Yapılan Fiiller

Şâtübî, konuyla ilgili birinci maddede zikredilen “Ümmetinden hata, unutmama ve ikrah (tehdit/zorlama) altında yapılan şeyler(in hükmü) kaldırıldı”⁸⁴ hadisine

78 Hz. Peygamber ile savaşan Medine Yahudilerinden olan Kurayza Yahudileri ve Kurayza Gazvesi/Kuşatması hakkında bk. Avcı, “Kurayza (Beni Kurayza)”, *DİA*, XXVI, 431-432; Azimli, “Benu Kureyza Kuşatması ve Sonucu Hakkında Bazı Düşünceler”, s. 23-32.

79 Hz. Peygamber’in Beni Kureyza gazvesinde sahabeye ikindi namazını Kureyza yurduna varmadan kılmaları talimatı ile ilgili rivayetin ictihadda hata-isabet açısından değerlendirmesi hakkındaki görüşler bk. Telkenaroğlu, *İctihadda İsabet ve Hata Meselesi*, s.182-184.

80 Müslim’in rivayetinde kılınan bu namazın öğle namazı olduğu belirtilmiştir.

81 Bk. Buhâri, “Salâtü’l-havf”, 5; “Meğâzi”, 30; Müslim, “Cihâd”, 23.

Hadisin açıklaması ile ilgili geniş bilgi için bk. Askalânî, *Fethu’l-Bâri* (Kitâbü’l-meğâzi, Bab: 30), IX, 206-211.

82 Şâtübî, *el-Muvâfakât*, I, 169. Ayrıca bk. Askalânî, *Fethu’l-Bâri*, IX, 209-211.

83 Fıkıh usulünde ictihadda hatanın günah kapsamında olup olmaması; 1) “ictihadın mahallinde sadır olup olmaması”; 2) “ictihadi konularda doğrunun tek olup olmaması” açısından olmak üzere iki açıdan değerlendirilmektedir. (Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, s. 342-348.)

84 İbn Mâce, “Talâk”, 16.

atıfta bulunarak⁸⁵ ikrâh altında yapılan tüm fiillerin de “afv” kapsamına girdiğini belirtmektedir. Ona göre ikrah durumunda zorlanılan şeyin yapılmasının cevazı, bu durumdaki fiillerin “afv” kapsamında olmasını gerektirmektedir. Nitekim ikrahın özü, ikrah altında emredilen bir fiili terk etmekten veya yasaklanan bir fiili işlemekten dolayı kişiye bir günahın terettüp etmemesidir. Günahın terettüp etmediği bir fiili ise “afv” kapsamına girmektedir.⁸⁶

4. Ruhsatlar: Zaruret Sebebiyle Dinde Konulan İstisnâî/Geçici Hükümler

Şâtıbî, klasik fıkıh usulü doktrininde yer alan farklı görüşlere rağmen bütün ruhsatların⁸⁷ da “mertebetü'l-afv” kapsamına girdiğini söylemektedir. Zira ilgili nasslar⁸⁸, ruhsatların işlenmesinde bir günah olmadığını, güçlüğün kaldırıldığını ve ruhsattan dolayı yapılan fiillerin bağışlandığını beyan etmektedir. Buna göre hakkında ruhsat olan bir fiilin yapılmasının mubah olması veya yapılmasının vacip olması arasında bir fark yoktur.⁸⁹ Şöyle ki, ruhsattan dolayı bir fiilin yapılması mubah ise zaten o fiili yapmasından dolayı mükellefe bir sıkıntı (günah) yok demektir. Çünkü mubah olan bir fiilin yapılıp yapılmaması mükellefin takdirine bırakılmıştır.⁹⁰

Şâtıbî'ye göre ruhsattan dolayı bir fiilin yapılmasının vacip olduğunu düşündüğümüzde ise talep edilen bu fiilin terk edilmesi yine “afv” kapsamında olacaktır. Örneğin, haram olan meytenin (murdar/kendiliğinden ölen hayvan etinin) yenilmesi zaruretten dolayı vacip olmakla birlikte, meytenin yenilmesinin terk edilmesi halinde bu terkin “afv” kapsamında olması gerekecektir. Aksi halde bir şeyin hükmü aynı anda hem haram hem de vacip olacaktır ki, bu iki zıddın bir arada cem edilmesi anlamına gelmektedir. Mükellefin aynı anda bir birine zıt olan iki hükümle muhatap olması ise muhaldir ve böyle bir yükümlülük ümmetten kaldırılmıştır.⁹¹

85 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 170.

86 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 165.

87 Ruhsat konusu için bk. II. “MERTEBETÜ'L-AFV” KONUMUNUN MUBAH İLE İLİŞKİSİ/C. “Ruhsat İbahası” ile İlgili Olanlar: *Ruhsat İbahası*.

88 Örnek olarak bk. el-Bakara 2/173; el-En'âm 6/145.

89 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 165.

90 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 165.

91 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 165. Ruhsatların yapılmasının vacip olmasının ruhsatın mahiyeti olan “mubahlık” ile çeliştiği hakkında ayrıca bk. Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 309.

Şâtıbî, ruhsatların yapılmasının vacip olmasını, ruhsatın mahiyeti olan “mubahlık” ile çeliştiğini söylemekle birlikte bunun mümkün olduğunu da söylemektedir. Nitekim Şâtıbî, mutlak anlamda ruhsatların mahiyeti itibarıyla “mubahlık” içerdiğini, ancak ruhsata tabi olan her bir konu kendi mahiyeti ve şartları

5. Tercih: İki Delilden Birinin Terk Edilerek Diğeri ile Amel Edilmesi

Şâtıbî'ye göre, aynı konuda zıt hüküm içeren aynı kuvvetteki iki delil arasını cem etme imkânı yoksa bu iki delilden birinin tercih edilmesi⁹² halinde, mercûh olan delile göre amel edilmesi de “afv” kapsamına girmektedir.⁹³

Zira zıt hüküm içeren bu iki delilden birinin tercih edilmemesi halinde icma ile sabit olan tercih yolu ortadan kalkmış olacaktır. Tercih yolunun ortadan kalması ise zıt hüküm içeren iki şeyin aynı anda yapılmasını isteyen hitabın/delilin olmasını gerektirecektir. Böyle bir durum ise aklen ve şer'an caiz olmayan teklif-i mâ lâ yutâk ile yükümlü olma anlamına gerektirecektir ki bu bâtıldır. Sonuç olarak mercûh delile göre amel edilmesi halinde bunun “afv” kapsamında olması gerekmektedir.⁹⁴

Diğer taraftan iki delil arasında tercihte bulunmak, biri ile amel etme, diğerini de terk etme anlamına gelmektedir. Buna göre şayet gerçekte râcih olan (kuvvetli) delilin terk edilerek mercûh (zayıf) olan görüşün tercih edildiği düşünülürse, bu durumda zahiren mercûh delile itibar edilmiş olunmaktadır. Dolayısıyla böyle bir durumda mercûh delil ile amel edilmiş olması “afv” kapsamına girecektir.⁹⁵

6. Nassa Muhalif Amel: Ulaşmayan Delile Muhalif Ya Da Haddi Zatında Mensûh Bulunan Ya Da Sahih Olmayan Delile Uygun Amel

Şâtıbî'ye göre, İslâm hukukunda kişinin şer'î bir hüküm ile yükümlü olabilmesi, yani kişinin bir fiili yapmak veya terk etmekten dolayı sorguya çekilebilmesi için öncelikle bu konudaki hitabın (delilin) kendisine ulaşmış olması (bilgi sahibi olmak) gerekmektedir.⁹⁶ Aksi halde kişinin bilgi sahibi olmadığı bir konuda sorguya çekilmesi *teklif-i mâ lâ yutâk* (takat üstü yükümlülük) anlamına gelecektir.⁹⁷

açısından değerlendirildiğinde farklı delil ve karinelere dayanarak ruhsata tabi olan meselenin *mendup, vacip ve mekruh* gibi farklı hükümler almasının mümkün olduğunu söylemektedir. Örneğin, murdar eti yemek (meyte/leş) zaruret halinde mubahtır (Bk. el-Bakara 2/173; el-En'am 6/145). Ancak yenmediği takdirde hayati tehlike söz konusu olursa murdar eti yemek vacip olmaktadır. (Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 310, 311, 312.)

92 Fıkıh usulünde delillerin/nassların taâruzu ve tercih konusunda geniş bilgi için bk. Debûsi, *Takvîmü'l-edille*, s. 214-216; Serahsî, *Usûl*, II, 12-26; Cüveynî, *el-Burhân*, II, 1168-1411; Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, IV, (Kitâbü levâhiki'l-ictihad/en-Nazaru'l-evvel fi't-taâruz ve't-tercih), 294-311.

93 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 166; 169-170.

94 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 166.

95 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 169.

96 Teklifin bu iki temel şartı için bk. Debûsi, *Takvîmü'l-edille*, s. 431-432; Şaban, *Usûlü'l-fıkıh*, s. 280-281; Atar, *Fıkıh Usûlü*, s. 159-160.

97 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 166.

Buna göre kişi, sorguya çekilmekle yükümlü olduğu delil kendisine ulaşmadan veya mensûh olduğunu ya da sahih olmadığını bilmediği bir delile göre amel etmesi halinde bu durumda yapmış olduğu fiiller “afv” kapsamına girmektedir.⁹⁸ Çünkü kişi mensûh veya gayr-i sahih bir delile göre amel ettiğinde, zahiren muteber olan bir delile göre amel etmiş olmaktadır. Dolayısıyla kişinin hakikatini bilmediği bir delilin zahirine göre amel etmesi şer'an muteber olduğuna göre bu durumlarda yapılan fiillerin “afv” kapsamında olması gerekmektedir. Çünkü hitap kendisine ulaşmış ve teklifin ön şartı olan ilim/bilgi hâsıl olmuş değildir. Hitap olmadan muâhazenin olması ise kişinin bilgi sahibi olmadığı veya güç yetiremeyeceği (teklif-i mâ lâ yutâk) bir şey ile sorumlu tutmak olacağından mensûh delile göre amel eden kişiden sorgulama düşmektedir.⁹⁹

7. Meskûtün Anh: Hakkında Nass/Hüküm Bulunmayan Durumlar

Şâtıbî, dinin sessiz kalıp (meskûtun anh) hakkında hüküm beyan etmediği yerlerde mükellefin yapmış olduğu fiillerin de “afv” kapsamına girdiğini söylemektedir. Çünkü hüküm konulması aklen ve şer'an mümkün olan bir konuda Şâri'in sükût etmesi, o şeyin “afv” kapsamına girdiğine delil olmaktadır.¹⁰⁰

Buna göre hüküm konulması aklen ve şer'an mümkün olan bir yerde Şâri'in sessiz kalması, bu konularda mükellefin bir fiili yapmasının veya terk etmesinin şer'an meşruluğuna delil olmaktadır. Dolayısıyla şer'an meşru olan bir şeyden dolayı sorgulama olamayacağına göre Şâri'in hakkında sessiz kalıp hüküm beyan etmediği konular “afv” kapsamına girmektedir.

Şâtıbî, Şâri'in sükût ettiği konuların “afv” kapsamında olmasını, ileriki sayfalarda “İlk Baştan (Re'sen) Hükümü Sükût Geçilen Şey İle Amel Etmek”¹⁰¹ başlığı altında genişçe ele almakta ve “meskûtün anh” olan konuların hükmü ile ilgili farklı görüşlerin (nazar) olduğunu söylemektedir. Çünkü bazı fiillerin Allah'ın hükmü dışında kalması fakihler arasında ihtilafı bir konudur.¹⁰²

98 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 166.

99 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I,169. Mensûh delil ile amel eden kişinin sorgudan muaf olduğu ile ilgili ayrıca bk. İbn Kudâme, *Ravdatü'n-nâzir*, I, 221-223.

100 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 166. Şâtıbî, *Muvâfakât*'ın ikinci cildinde *Kitâbü'l-mekâsd*'in ikinci kısmında Şâri'in maksadını belirleme/bilme yollarından birinin de hüküm koyma imkânı varken Şâri'in sessiz kalarak hüküm koymaması (meskûtün anh) olduğunu söylemekte ve bu konuyu tafsilatlı bir şekilde el almaktadır. (Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, II, 409-414.)

101 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I,173-176.

102 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I,173.

Şâtübî'ye göre “meskûtün anh” olan konuların Allah'ın hükmü dışında olabileceği görüşünü esas aldığımızda bu tür fiillerin “afv” kapsamında olmasında bir problem olmayacaktır. Çünkü “Şâri'in sükût geçmiş olduğu şey aftır”¹⁰³ hadisi ve bu mealde daha önce yukarıda geçen benzer delillerin ifade ettiği anlam da budur.¹⁰⁴ Ancak, “meskûtün anh” olan konuların Allah'ın hükmü dışında olmadığı görüşünü esas alacak olursak, “Şâri'in sükût geçmiş olduğu şey aftır” hadisi, meskûtün anh olan fiillerin “afv” kapsamında değerlendirilmesi açısından problem arz edecektir. Çünkü bu görüşe göre Şâri'in hükmü hakkında sessiz kaldığı hiçbir mesele yoktur. Aksine her şeyin hükmü, ya nassla ya da kıyasla belirlenmiştir. Dolayısıyla kıyas da şer'i bir delil olduğuna göre kıyas ile sabit olan hükümler de şer'i hüküm olmaktadır. Bu görüşü savunanlara göre Şâri'in hakkında sükût ettiği konuların şu durumlardan birine hamledilmesi mümkündür¹⁰⁵:

- 1) Muhtemel bir gerekçe bulunmasına rağmen tafsile gitmeyerek sükût etmek¹⁰⁶,
- 2) *İstishâba* hamlederek carî olan âdetler hakkında sükût etmek¹⁰⁷,
- 3) Daha önceden Hz. İbrahim şeriatından alınan ameller hakkında sükût etmek¹⁰⁸.

Şâtübî ikinci maddede zikredilen¹⁰⁹ istishâb kuralı çerçevesinde Şâri'in sükût ettiği durumların “afv” kapsamında olması ile ilgili İslâm'ın ilk yıllarında hakkında her hangi bir yasaklama olmayıp da daha sonraları tedricen haram kılınan hamr/şarap içilmesini ve ribâ/faizli uygulamaları örnek olarak vermektedir.

Bilindiği gibi cahiliyye devrinde yaygın olarak kullanılmakta olan hamrın/şarabın hükmü ile ilgili İslâm'ın ilk yıllarında her hangi bir yasaklayıcı hüküm gelmemiş ve bu durum hicretten bir süre sonrasına kadar devam etmiştir.¹¹⁰ Nihayet “Sana içki ve kumarı soruyorlar. De ki ikisinde de büyük günahlar ve insanlar için faydalar vardır; günahları faydalarından daha büyüktür”¹¹¹ âyeti nazil olmuş ve maslahat-mefsedet dengesi ekseninde “mefsedeti çok olan haram/yasak olur” şeklinde şarap tüketiminin terk edilmesi mükellefin iradesine bırakılmıştır.¹¹²

103 Bk. Ebû Dâvûd, “Et'ime”, 30; Tirmizi, “Libâs”, 6; İbn Mâce, “Et'ime”, 60.

104 Şâtübî, *el-Muvâfakât*, I, 173.

105 Şâtübî, *el-Muvâfakât*, I, 173.

106 Örnekler için bk. Şâtübî, *el-Muvâfakât*, I, 173-174.

107 Örnekler için bk. Şâtübî, *el-Muvâfakât*, I, 174-175.

108 Örnekler için bk. Şâtübî, *el-Muvâfakât*, I, 175-176.

109 Şâtübî, *el-Muvâfakât*, I, 174-175.

110 İslâm'da hamr/şarap ve diğer alkollü içecekler hicretin altıncı yılında kesin olarak yasaklanmıştır. Bk. Karaman, Hayreddin, *İslâm Hukuk Tarihi*, İz yayıncılık, İstanbul 2007, s. 6.

Şâtübî, *el-Muvâfakât*, I, 175.

111 el-Bakara 2/219.

112 Şâtübî, *el-Muvâfakât*, I, 174.

Şâtıbî'ye göre aslında bu ayet ile şarap tüketimi dolaylı bir şekilde haram kılınmaktadır. Çünkü (sonradan fıkihta mukarrar hale gelen) kaideye göre, mefsetet maslahata galebe çalarsa hüküm mefsetet yönüne ait olmaktadır.¹¹³ Sedd-i zerîa prensibine göre ise aslen yasak olmamakla birlikte mefsetet içeren fiiller engellenmektedir.¹¹⁴ Buna göre “menfaat-mefsetet” dengesi esas alındığında ayette zararlarının faydalarından büyük olduğu belirtilen kumar ve içkinin haramlık yönü ortaya çıkmaktadır. Ancak, her ne kadar ayetin içerdiği manadan dolaylı olarak anlaşılıyor olsa da kumar ve içkinin haram olduğuna açık ve kesin olarak temas edilmediği için sahabeden bazıları, alışlagelmiş âdetlere uyararak (istishâb kaidesi ile amel ederek) şarap içmeye devam etmişlerdir.¹¹⁵ Buna göre içkinin zararının faydasından büyük olduğunu bildiren Bakara, 2/223. âyetin nazil olması ile kesin haram olmasını bildiren Mâide süresindeki “... Ondand kaçınınız!”¹¹⁶ âyeti nazil oluncaya kadar geçen süre içerisinde içkinin hükmü “afv” kapsamına girmektedir.¹¹⁷

Nitekim “İman edip salih ameller işleyenlere... Allah'a karşı gelmekten sakındıkları ve iyilik ettikleri takdirde, daha önce tatmış olduklarından dolayı bir günah yoktur”¹¹⁸ âyeti de kesin yasaklanmadan önce içkinin hükmünün “afv” kapsamında olduğuna delalet etmektedir. Çünkü içki yasağı kesin olarak geldiğinde, sahabe daha önceden içki içip de ölen kimselerin durumu nasıl olacak diye sormuşlar ve bunun üzerine de bu âyet nazil olmuştur.¹¹⁹ Buna göre günahın kaldırılmış olması, hakkında kesin yasaklayıcı hükmün bulunmadığı konularda mükellefin bir fiili yapmasının “afv” kapsamında olduğunu göstermektedir.¹²⁰

Bu konudaki tipik örneklerden biri de Cahiliyye döneminde ve İslâm'ın ilk yıllarında ribâ (faiz) ile ilgili uygulamalardır. İslâm'da ribanın kesin olarak yasaklanmasını bildiren nasslar¹²¹ gelinceye kadar geçen dönemde¹²² Müslümanların yapmış oldukları faizli uygulamalar da “afv” kapsamına girmektedir.¹²³

113 Şâtıbî burada İslam hukukundaki şu külli kaideye atıfta bulunmaktadır: “Def-i mefâsid celb-i menâfiden evlâdır.” (Mecelle, md. 30)

114 Bk. Karâfi, *el-Furûk*, II, 61-62 (Fark: 58); Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 113, 114, 125, 128, IV, 194-195; İbn Kayyim, *İ'lâmü'l-muvakkîn*, IV, 553; Ebû Zehra, *Usûl*, s. 288; Zeydan, *el-Veciz*, s. 195, 197.

115 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 174.

116 el-Mâide 5/90.

117 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 175.

118 el-Mâide 5/93.

119 Bk. Kurtubi, *el-Câmi'*, VIII, 167-168.

120 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 174-175.

121 Bk. el-Bakara 2/275.

122 İslâm'da en son teşri kılınan hükümlerden biri de riba/faiz yasağıdır. Nitekim faiz hicretin onuncu yılında yasaklanmıştır. Bk. Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, s. 96.

123 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 175.

8. Delilin Gereğinden Kasıtsız Olarak Ya Da Tevil Yoluyla Kasıtlı Olarak Çıkmak

Şâtıbî'nin bu başlık altında "afv" kapsamında değerlendirdiği iki konu bulunmaktadır;

Birincisi, hitabın (delilin) ulaşmamasından dolayı kişinin yasaklayıcı veya emredici nassa muhalif davranmasıdır. Bu konu kısmen altıncı maddede ifade edilen "ulaşmayan delile muhalif ya da haddizatında mensûh bulunan ya da sahîh olmayan delile uygun amel"¹²⁴ konusu ile benzerlik arz etmektedir.

İkincisi ise, yasaklayıcı veya emredici nassın varlığını bilmesine rağmen kişinin nassı tevil ederek nassın mucebine aykırı davranmasıdır.

Şâtıbî'nin birinci konu ile anlatmak istediği olayın özü şudur; kişi, yasaklayıcı veya emredici delilin kendisine ulaşmaması sebebiyle, mubah olduğunu düşünerek yasaklayıcı veya emredici bir nass bulunmasına rağmen bir fiili yapmasından veya terk etmesinden dolayı şer'an sorgulamanın bulunmamasıdır. Çünkü kişinin yaptığı veya terk ettiği bir fiilden dolayı şer'an sorgulamanın olabilmesi için kendisine konuyla ilgili hitabın (delilin) ulaşması şarttır.¹²⁵

Örneğin, yeni Müslüman olan bir kişinin; haram olduğunu bilmemesinden dolayı şarap içmesi veya guslün farz olduğunu bilmediği için cenabet halinden sonra gusül abdesti almaması bu kapsamda değerlendirilmektedir. Nitekim ilk zamanlarda Ensar'ın cima sırasında inzal vuku bulmadan sadece sünnet mahallinin girmesiyle de guslün yapılması gereğinden haberleri olmamış ve cenabet halinden sonra gusül abdesti almamışlardır.¹²⁶

Şâtıbî, bu başlık altına "afv" kapsamına girdiğini söylediği ikinci konuya, yani kişinin delilden haberdar olmakla birlikte, tevil¹²⁷ yoluyla ona muhalefette bulunmasına ise "İman edip salih ameller işleyenlere... Allah'a karşı gelmekten sakındıkları ve iyilik ettikleri takdirde, daha önce tatmış olduklarından dolayı bir günah yoktur"¹²⁸ âyetinin yorumu hakkında cereyan eden şu olayı örnek olarak vermektedir:

124 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 166.

125 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 166.

126 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 170.

127 Fıkıh usulünde "tevil" ve şartları hakkında bk. Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, III, 99-102. Ayrıca bk. Apaydın, "Tevil (Fıkıh)", s. 28-31.

128 *el-Mâide*, 5/93.

Hz. Ömer, hilafeti döneminde içki içen Kudâme b. Maz'ûn¹²⁹ isimli sahabîye had cezası uygulamak isteyince Kudâme yukarıdaki ayeti tevil ederek kendisini şöyle savunmuştur¹³⁰;

- “Eğer ben içti isem, sen bana had cezası uygulayamazsın!

Hiz. Ömer de niye diye sorunca:

- “Çünkü yüce Allah: “... İnananlara ve yararlı iş işleyenlere tatmış olduklarından dolayı bir sorumluluk yoktur” (Mâide, 5/93) buyuruyor” demiştir.

Kudâme'nin bu cevap üzerine Hz. Ömer de kendisine:

- Ey Kudâme! Şüphesiz sen yanlış tevilde bulundun,¹³¹ Eğer sen takvalı davransaydın, Allah'ın haram kıldığından da sakınırdın, diye karşılık vermiştir.”

Şâtıbî, bu olaydan dolayı Hz. Ömer'in, Kudâme b. Maz'ûn'a had cezası uygulamadığını söylemektedir.¹³² Kurtubî (ö. 671/1273) ise tefsirinde had cezası uygulandığını ve Bedr ehlinden Kudâme b. Maz'ûn'dan başka kimseye hamr/şarap hadd cezası uygulanmadığı söylenmektedir.¹³³

Delili tevil etmekten dolayı sorumluluğun olmaması ile ilgili Şâtıbî'nin verdiği bir diğer örnek ise özür sahibi olan kadının (müstehâza), namazlarını kılması gerektiğini bilmemesinden dolayı özürlü bulunduğu süre içerisinde namazlarını terk etmesi halinde, kılmadığı namazları kaza etmesinin gerekmemesidir.¹³⁴

Şâtıbî, özürlü kadının, kılmadığı namazları kaza etmemesi ile ilgili Maliki mezhebinin önemli kaynaklarından nakillerde bulunmaktadır. Örneğin Maliki mezhebinin erken dönem önemli metinlerinden sayılan *Muhtasaru mâ leyse fi'l-Muhtasar*¹³⁵ isimli eserden şu görüşleri nakletmektedir;

129 Kudâme b. Maz'ûn (ö. 36/656) sahabeden olup Hz. Ömer'in kız kardeşi ile evlenmiştir. Hz. Ömer de onun kız kardeşi ile evlenmiştir. Kudâme b. Maz'ûn'un hayatı hakkında bk. Ünal, “Kudâme b. Maz'ûn”, s. 312-313.

130 Bu olayla ilgili bk. Kurtubî, *el-Câmi'*, VIII, 174-176.

131 Fıkıh usulünde delilden kaynaklanan teville “sahih tevil”; delilden kaynaklanmayan teville ise “fâsid tevil” denilmektedir. (Apaydın, “Te'vil (Fıkıh)”, s. 31; Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, s. 303-304.)

132 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I,172.

133 Kurtubî, *el-Câmi'*, VIII, 175.

134 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I,172.

135 *Kitâbu Muhtasaru Mâ leyse fi'l-Muhtasar* isimli bu eser, erken dönem Maliki fakihlerinden İbnü'l-Kırtî diye bilinen Ebi İshak Muhammed b. el-Kâsım b. Sa'bân'a (ö.355 / 965) aittir. Eser, Maliki mezhebinin önemli fakihlerinden İbn Rüşd el-Cedd'in, *el-Beyân ve't-tahsil* isimli eserinin kaynakları arasında yer almaktadır. Bk. Yılmaz, “Maliki Fakih İbn Rüşd el-Cedd'in “el-Beyân ve't-Tahsil” İsimli Eseri ve Konuları Ele Alış Metoduyla İlgili Örnekler”, s. 163.

“Özür sahibi kadınla lohusa kadının gördüğü kan uzasa ve lohusa kadın üç ay, özür sahibi kadın ise bir ay boyunca namaz kalmasa, eğer gördükleri kandan dolayı namaz kılınmaz şeklinde kendilerince bir yorum yapmışlarsa, geçen sürenin namazlarını kaza etmeleri gerekmez. Özür sahibi kadın hakkında “normalde hayıza tekabül eden günlerinden sonra kısa bir süre namazını kılmamışsa, onları iade eder, fakat uzun süre kılmamışsa onları vâcib olmak üzere kaza etmesi gerekmez.”¹³⁶

Şâtıbî'ye göre bütün bunlar, bilgisizlikten ya da yapılan (yanlış) bir tevilden/ yorumdan dolayı emredici veya yasaklayıcı delile muhalefet etmektir. Ancak bu muhâlefet bilgisizlik ve (yanlış) tevilden dolayı olduğu için “afv” kapsamında yer almaktadır.¹³⁷

Şâtıbî bilgisizlikten veya yanlış tevilden dolayı yapılan fiillerin “afv” kapsamında olması ile ilgili Maliki mezhebinden başka örnekler de vermektedir.¹³⁸ Bu konunun tipik örneklerini ise sarhoşluk verici bir şeyi, öyle değil zannıyla içmek; Müslümanı kâfir zannıyla öldürmek; kendisine haram olan bir malı helâldir zannıyla yemek; temiz zannıyla pis olan su ile taharetlenmek vb. gibi konular oluşturmaktadır.¹³⁹

C. “Mertebetü'l-Afv” Konumuna Yapılan İtirazlar

1. Konuyla İlgili Şâtıbî'nin Gündeme Getirdiği İtirazlar

Şâtıbî, beş teklîfi hükmün dışında altıncı bir hüküm kategorisi olarak gündeme getirdiği “mertebetü'l-afv” konumunun varlığı ile ilgili, bu konumu kabul etmeyenler adına bazı itiraz ve şüphelere yer vermektedir. “Mertebetü'l-afv” konumunu kabul etmeyenlere göre aşağıdaki üç maddede dile getirilen delil ve gerekçelerden hareketle fıkıh usulünün temel kabulleri açısından; beş teklîfi hükmün dışında “mertebetü'l-afv” diye ilave altıncı bir hüküm kategorisinin olduğunu söylemek mümkün değildir.¹⁴⁰

Aşağıda kısaca Şâtıbî'nin “mertebetü'l-afv” konumuna getirmiş olduğu bu üç itiraz ve şüpheye yer verilecektir.

136 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I,172.

137 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I,172-173.

138 Bk. Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I,168-169, 173.

139 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I,169.

140 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 166-168.

a. Birinci İtiraz: Teklifi Hükümlerin Beşle Sınırlı Olması

Usulcülerin yapmış olduğu teklifi hükmün tanımında “iktizâ/taleb” ve “tahyîr” olmak üzere iki temel kavram bulunmaktadır; İktizâ/taleb, bir fiilin yapılmasını veya terk edilmesini içermekte olup bunun altına; “vâcib”, “mendub” “mekruh” ve “haram” olan fiiller girmektedir. Tahyîr ise mükellefin bir fiili yapma ve terk etme arasında muhayyer bırakılması olup bu da “mubah” olan fiilleri içermektedir.¹⁴¹

“Mertebetü'l-afv” konumunu kabul etmeyenlere göre mükellefin fiilleri ya tamamen bu beş teklifi hükümden birinin altına girer ya da tamamen girmez. Eğer mükelleften sadır olan bir fiil, bu beş teklifi hükümden her hangi birinin altına giriyorsa bu durumda beş teklifi hükmün dışında altıncı bir hüküm kategorisi yoktur demektir ki, teklifi hüküm açısından olması gereken de budur.¹⁴²

Şayet mükelleften sadır olan bir fiil, bu beş teklifi hükümden hiç birinin altına girmiyorsa bu durumda mükellefin fiili, teklifi hükmün dışında kalmış olacaktır ki, muhaliflere göre böyle bir sonucun olması bâtıldır. Çünkü kul, her durumda mükelleftir, bir diğer ifade ile tüm fiiller, (nass veya kıyas yoluyla) teklifi hükümlerden birinin içerisine girmektedir.¹⁴³ Buna göre kulun hiçbir fiilinin beş teklifi hükmün dışında kalması sahih değildir. Sonuç olarak, beş teklifi hükme, “mertebetü'l-afv” ismiyle yeni bir kategorinin eklenmesi mümkün değildir.¹⁴⁴

b. İkinci İtiraz: Teklifi veya Vaz'î Hükümlerin Kapsamında Yer Almayan “Afv” Kapsamındaki Fiillerin Hükümsüz Olması¹⁴⁵

“Mertebetü'l-afv” konumunu kabul etmeyenlere göre beş teklifi hükmün dışında yeni bir hüküm kategorisi olduğu söylenen bu ilave konum, ya yeni bir hüküm kategorisi olarak kabul edilecektir veya edilmeyecektir. Yani, bu ilave konum yeni bir hüküm kategorisi olduğunu söylemek mümkün olduğu gibi olmadığını söylemek de mümkündür.¹⁴⁶

“Mertebetü'l-afv” konumunu kabul etmeyenlere göre “mertebetü'l-afv” konumun yeni bir hüküm kategorisi değildir. Şöyle ki, mükelleften sadır olan bir fiil hakkında Şâri'in onu affettiğini söylemesi, bu fiilin aslının emir veya nehiy kap-

141 Kaynakça için bk. “GİRİŞ”, İlgili dipnotlar. Ayrıca bk. Çetintaş, *Teklifi Hüküm Terminolojisi*, s. 41-276.

142 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 166.

143 Krş. Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I,173.

144 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 166-167.

145 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I,167.

146 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I,167.

samında olduğu anlamına gelmektedir. Çünkü “afv”, ancak mükellefin emir ya da nehye muhalefet etmesinin mümkün olduğu durumlarda söz konusu olabilir. Bu da “afv” kapsamında olduğu söylenen fiilin daha önceden bir hükmünün bulunduğu anlamına gelmektedir. Dolayısıyla, daha önceden hükmü bulunan, yani beş teklîfi hükümden birinin altına giren bir şey hakkında yeni bir hüküm kategorisi ihdasında bulunmak doğru değildir. Çünkü böyle bir durum, bir fiil için birbirine zıt iki hüküm kategorisi isnad etmeyi gerektirmektedir. Ayrıca “afv”, dünyevî değil, uhrevî bir hükümdür. Burada söz konusu olan ise bir fiile dünyevî açıdan taalluk eden hükmün tespit edilmesidir.¹⁴⁷

Diğer taraftan, “mertebetü'l-afv” ile kastedilen konumun beş teklîfi hükmün dışında yeni bir hüküm kategorisi olarak kabul edilmesi halinde, bunun teklîfi veya vaz'î hükmün kısımlarından birinin içerisinde yer alması gerekecektir. Usulcüler ise teklîfi ve vaz'î hükümlerin kısımlarını ve sayılarını tespit etmişlerdir. Bu kısımların içerisinde ise “afv” diye bir konum yoktur. Dolayısıyla, beş teklîfi hükmün dışında “mertebetü'l-afv” diye ilave altıncı bir hüküm kategorisinin olduğunu söylemek lağvıdır, yani boş ve anlamsızdır.¹⁴⁸

c. Üçüncü İtiraz: “Mertebetü'l-Afv” Konusunun “Bazı Vakaların Allah'ın Hükmünün Dışında Bulunması Sahih Midir, Değil Midir” Meselesine İrcası Mümkün Değildir¹⁴⁹

Muhaliflere göre beş teklîfi hükmün dışında altıncı bir konum olduğu söylenen “mertebetü'l-afv”ın varlığını; “bazı olayların Allah'ın hükmünün dışında bulunması sahîh midir, değil midir?” şeklindeki bir usul meselesine irca etmek de mümkün değildir. Çünkü bu mesele, usulcüler arasında ihtilafli bir konudur. Diğer taraftan bazı olayların Allah'ın hükmü dışında olduğunu söylemenin, olmadığını söylemekten daha evla olması, ancak muârizı/çelişeni bulunmayan bir delil ile sabit olabilir. Konuyla ilgili deliller ise taâruz halindedir. Dolayısıyla bazı olayların Allah'ın hükmünün dışında olduğunu kesin olarak söylemek fıkıh usulünün kabulleri açısından mümkün değildir.¹⁵⁰

Beş teklîfi hükmün dışında altıncı ilave bir kategori olduğu söylenen “mertebetü'l-afv” konumu, ictihadî bir konuya irca edilecek olursa bu da “ictiha-

147 Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, I,167.

148 Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, I,167.

149 Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, I,167-168.

150 Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, I,167.

dın zannılığı” ve “bağlayıcı olmadığı” şeklindeki usul kaidesi¹⁵¹ ile reddedilecektir.¹⁵² Ayrıca, “afv” mertebesinin varlığı hakkında daha önce (ilgili başlık altında) zikredilen delil ve gerekçeler de, beş teklifi hükmün dışında “mertebetü'l-afv” diye altıncı bir konumunun varlığına kesin olarak delalet etmemektedir. Çünkü “afv” kapsamında olduğu söylenen konumun beş teklifi hükümden biri ile irtibatlandırılması mümkündür.¹⁵³

Nitekim ilgili nasslarda zikredilen “afv” durumu; hata, unutmama, ikrah halinde yapılan fiillerden güçlüğün kaldırılması anlamına gelmektedir. Bu ise ya zaruret gibi durumlarda ilgili nasslar¹⁵⁴ ve “zaruretler mennû’ olan şeyleri mubah kılar”¹⁵⁵ fikhî kaidesi gereğince yapılan fiilin “ibâha” kapsamında cevazını gerektirecektir. Ya da hata ve unutmama dolaylı emredici veya yasaklayıcı nassa muhalefet edilmesi halinde, “Ümmetimden hata, unutmama ve ikrah (tehdîd) altında yapılan şeyler(in hükmü) kaldırıldı”¹⁵⁶ hadisin mucibince mükelleften zem ve ıkabın kaldırılmasını iktiza edecektir.¹⁵⁷

2. Değerlendirme

Şâtıbî, “mertebetü'l-afv” konumunun varlığı ile ilgili kendisinin dile getirdiği itiraz ve şüphelere ayrıca cevap vermemektedir. Şâtıbî'nin “mertebetü'l-afv” konumunun varlığı ile ilgili, kabul etmeyenler adına dile getirmiş olduğu bu şüphe ve itirazları cevapsız bırakmasının iki sebebinin olduğunu söylemek mümkündür;

Birincisi; Her ne kadar “mertebetü'l-afv” konumunun varlığı ile ilgili bazı delil ve gerekçeler ileri sürmüş olsa da bu konumunun varlığı konusunda Şâtıbî'nin ısrarcı olmamasıdır. Nitekim Şâtıbî'nin, konuyla ilgili yukarıda zikredilen delil ve gerekçeleri verdikten sonra serdettiği aşağıdaki ifadeleri de “mertebetü'l-afv” konumunun ihtilafı bir konu olduğunu göstermektedir:

“... Geriye bir husus kalmıştır: Acaba afv bir hüküm müdür? Yoksa değil midir? Eğer afv bir hükümdür, denilirse o takdirde bu teklifi hüküm mü olur yoksa vaz'î hüküm mü? Bütün bunlar muhtemel şeylerdir. Şu kadar var ki, bunların

151 Bk. Zeydan, *el-Vecîz*, s. 124, 320-321; Apaydın, “İctihad”, s. 437.

152 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I,167.

153 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I,167.

154 Bk. el-Bakara, 2/173.

155 Bk. Mecelle, md. 21.

156 İbn Mâce, “Talâk”, 16.

157 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I,167-168.

üzerine her hangi bir ameli hüküm terettüp etmediğinden bu konuyu daha fazla açıklamaya/irdelemeye gerek kalmamıştır. Bu yüzden de terki evladır. Doğruya muvaffak kılan ancak Allah'tır.”¹⁵⁸

İkincisi ise Şâtıbî'nin, “mertebetü'l-afv” konumunun varlığı ile ilgili ileri sürmüş olduğu delil ve gerekçelerin bu konuda ileri sürülen şüphe ve itirazlara yeterli bir cevap olduğunu düşünmüş olmasıdır. Nitekim Şâtıbî, “mertebetü'l-afv” konumu ile ilgili delilleri ve durumları zikrettikten sonra şu genel çıkarımda bulunmaktadır:

“Bütün bunlar açık bir şekilde şunu göstermektedir ki, mükelleflerin fiillerinin hükmü hakkında sual etmelerinin iyi karşılanmadığı bir kısım (konum) bulunmaktadır. Bundan da onun, “ma'füvvün anh” yani “afv” kapsamında olması gerektiği anlaşılır. Buna göre ‘mertebetü'l-afv’ sabittir ve bunlar beş teklîfi hüküm içerisinde yer almamaktadırlar.”¹⁵⁹

“Bu geniş açıklamayla, ‘afv mertebesi’ in şer’iate söz konusu olduğu yerler ortaya çıkmış ve -Allah’a hamd olsun ki- sübütuna delâlet eden delillerden dolayı varlığı en yakın bir şekilde zabt/tesbit edilmiştir.”¹⁶⁰

Şâtıbî'nin “mertebetü'l-afv” konumuna yönelttiği itirazlardan şu sonuçları çıkarmak mümkündür;

1) Beş teklîfi hükmün dışında “mertebetü'l-afv” ismi ile yeni bir hüküm kategorisinin varlığına, fıkıh usulünün temel kabulleri ve kaideleri çerçevesinde itirazların yapılması mümkündür.

2) Beş teklîfi hükmün dışında “mertebetü'l-afv” ismi ile yeni bir hüküm kategorisinin varlığına kesin olarak hükmetmek mümkün değildir.

3) “Mertebetü'l-afv” kapsamında olduğu söylenen fiillerin önceki durumları dikkate alındığında bunların beş teklifi hükümden birisi ile irtibatlandırılması mümkündür.

4) “Mertebetü'l-afv” kapsamında altıncı bir konum olduğu söylenen bazı fiillerin, -Şâtıbî'nin kendi ifadesi ile- *el-berâatü'l-asliyye (istishâbu'l-asl/aslî ibaha)*¹⁶¹ ve *ruhsat ibahası*¹⁶² ile ilgili olduğunu söylemek mümkündür.

158 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 175-176. Ayrıca bk. Medkûr, *Nazariyyetü'l-ibâha*, s. 315.

159 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 164.

160 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 175.

161 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 163.

162 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 165.

5) “Mertebetü'l-afv” konumu, -Şâtıbî'nin de ifadisi ile- “üzerine her hangi bir ameli hükmün terettüp etmediği”¹⁶³, “mubahın şer'i hükümden olup olmaması”¹⁶⁴ meselesinde olduğu gibi fikhî semeresi olmayan usûlî bir tartışmadır.

Aşağıda “mertebetü'l-afv” konumunun mubah ile olan ilişkisi üzerinde ayrıca durulacaktır.

II. “MERTEBETÜ'L-AFV” KONUMUNUN MUBAH İLE İLİŞKİSİ

Yukarıda ilgili başlıklar altında zikredildiği üzere Şâtıbî, “mertebetü'l-afv” konumunun varlığı ile ilgili bazı deliller ileri sürmekte ve “mertebetü'l-afv” kapsamı içerisinde değerlendirilebilecek bazı konuların varlığına dikkat çekmektedir. Burada Şâtıbî'nin zikrettiği her bir delili ve konuları, fıkıh usulünün temel kabulleri açısından tahlil etmek mümkün değildir. Zira bu makalenin amacı; Şâtıbî'nin “mertebetü'l-afv” konumu bağlamına gündeme getirdiği delil ve gerekçelerin mubah ile olan ilişkisine dikkat çekmekten ibarettir. Nitekim “mertebetü'l-afv” konumu ile ilgili bazı durumların *aslî beraat/istishâbu'l-asl (aslî ibaha)*¹⁶⁵ ve *ruhsat ibahası*¹⁶⁶ ile ilgili olduğuna bizzat Şâtıbî'nin kendisi de dikkat çekmektedir.

Şâtıbî'nin “mertebetü'l-afv” konumunun varlığı ile ilgili zikrettiği delil ve konuları incelediğimizde genel olarak bunların üç farklı açıdan mubah ile ilişkili olduğu anlaşılmaktadır¹⁶⁷;

- 1) “Mertebetü'l-afv” konumu ile ilgili olanlar: *Nisbî İbaha*
- 2) “Aslî İbaha” ile ilgili olanlar: *Meskûtün anh/İstishâbu'l-asl*
- 3) “Ruhsat” ile ilgili olanlar: *Ruhsat ibahası*

Aşağıda kısaca Şâtıbî'nin “mertbetü'l-afv” kavramı ile ifade ettiği konumun “mubah” ile olan ilişkisi üzerinde durulacaktır.

163 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 175-176. Ayrıca bk. Medkûr, *Nazariyyetü'l-ibâha*, s. 315.

164 “Mubahın şer'i hüküm olup olmaması” şeklindeki usûlî tartışma için bk. Cüveynî, *el-Burhân*, I, 294-295; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, I, 245 vd.; Âmidî, *el-İhkâm*, I, 166; Zerkeşi, *el-Bahrü'l-muhît*, I, 277-278; İbnü's-Sübkî, *Raf'ü'l-Hâcib*, II, 5; Karâfî, *Şerhu Tenkihü'l-fusûl*, s. 62-63. Ayrıca bk. Husarî, *Nazariyyetü'l-hükm*, s. 37, 70; Medkûr, *Nazariyyetü'l-ibâha*, s. 24; Dönmez, “Mubah”, s. 341.

165 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 163.

166 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 165.

167 Krş. Zühaylî, *Usûl*, I, 92-93; Beyânûnî, *el-Hükmü't- teklifî*, s. 253-254.

A. “Merteбетü'l-Afv” Konumu ile İlgili Olanlar: *Nisbi İbaha*

Şâtıbî'nin “merteбетü'l-afv” konumunun varlığı ile ilgili zikretmiş olduğu “kasıt olmayan durumlara teklifi hükmün taalluk etmemesi¹⁶⁸; “hata ve unutma ile yapılan fiiller”¹⁶⁹; “ictihadda yapılan hatalar”¹⁷⁰; “ikrah (zorlama ve tehdit) ile yapılan fiiller”¹⁷¹; “delillerin taâruzu halinde cem etme imkânının olmadığı durumlarda bu iki delilden birinin tercih edilmesi sonucunda yapılan fiiller”¹⁷²; “mensûh olan ya da sahih olmayan delile uygun olarak işlenen fiiller”¹⁷³ ve “delilin gereğinden kasıtsız olarak ya da tevîl yoluyla kasıtlı olarak çıkmak¹⁷⁴ gibi konular bu gruba girmektedir.

Bu gruba giren konuları ayrıca iki alt başlığa ayırmak mümkündür;

Birincisi; Önceden hakkında emir, nehiy veya ibaha şeklinde her hangi bir teklifi hüküm bulunmayan bir konunun “afv” mertebesi kapsamında değerlendirilmesi. Örneğin; “kasıt olmayan durumlara teklifi hükmün taalluk etmemesi”; “ictihadda yapılan hatalar” ve “delillerin taâruzu halinde cem etme imkânının olmadığı durumlarda bu iki delilden birinin tercih edilmesi ile yapılan fiiller” bu gruba girmektedir.

Bu gruba giren fiiller ile ilgili daha önceden Şâri' tarafından belirlenmiş şer'î bir hüküm kategorisi olmadığı için bunları önceden var olan asılları ile irtibatlandırmak mümkün olmadığı gibi haklarında Şâri' tarafından belirtilmiş yeni bir hüküm de bulunmamaktadır. Bu yüzden bunların şer'î konuları askıda kalmaktadır. Dolayısıyla bu gruba giren fiillerin, Şâtıbî'nin gündeme getirmiş olduğu “merteбетü'l-afv” konumu ile ilgili olduğunu söylemek mümkündür.

İkincisi; Önceden hakkında emir veya nehiy bulunan bir konunun “merteбетü'l-afv” kapsamında değerlendirilmesi. Örneğin; “hata ve unutma ile yapılan fiiller”; “ikrah (zorlama ve tehdit) ile yapılan fiiller” ve “mensûh olan ya da sahih olmayan delile uygun olarak işlenen fiiller” bu gruba girmektedir.

Bu grupta zikredilen hata, unutma ve ikrah altında işlenen fiiller ile mensûh olan ya da sahih olmayan delile uygun olarak işlenen fiiller, hakkında emir veya nehiy olan bir delile muhalif olarak amel etmekle ilgili durumlardır. Ancak hata,

168 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 161-162

169 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 164-165.

170 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 165.

171 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 165.

172 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 165-166.

173 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 166.

174 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 170-173.

unutma, ikrah ve cehalet (bilgisizlik) gibi özürlerden dolayı kasıt olmaksızın bu fiilleri işleyen kişiler sorguya çekilmemekte, yaptıkları fiiller “afv” kapsamında değerlendirilmektedir. Diğer taraftan bir özür, hata, ikrah veya cehaletten dolayı işlendiği için bu fiiller hakkında övgü (medh) ve kınamanın (zemm) söz konusu olmadığı “mubah” kavramını kullanmak da uygun değildir. Dolayısıyla hata, unutma, ikrah ve cehalet (bilgisizlik) gibi bir özürden dolayı işlenen fiiller haram ile helal arasında bir mertebede yer almakta ve bu fiilleri işleyen kişiler şer'an mazur sayılmaktadır.¹⁷⁵

Burada “mertebetü'l-afv”, yani nisbî ibaha ile ilgili şu örnekleri vermek mümkündür;

1) Yüce Allah, haram kılınmasından önce içkinin fayda ve zararından bahsetmiş, zararının faydasından daha büyük olduğunu belirtmekle¹⁷⁶ birlikte içki içenler için yasaklayıcı bir hüküm belirtmemiştir. Buna göre günahı (zararı) faydasından daha fazla olan bir şeyin mubah olması mümkün değildir. Dolayısıyla bu şekilde zararı belirtilip de hükmü açıklanmayan konular da helal ile haram arasında bir yerde olup “mertebetü'l-afv” konumuyla ilgilidir. Çünkü yaptığı bu fiilden dolayı kişiye zem (kınama/günah) veya medh (övgü/sevap) terettüp etmemektedir.¹⁷⁷

2) Bir erkek, aralarında *evlenmeye mani bir mahremiyet bulunduğunu* bilmeden bir kadınla evlendikten sonra aralarında *süt-kardeşliği* gibi bir mahremiyet olduğunun veya erkeğin İslâmiyet'i yeni kabul ettiği için süt-kardeşliğinin haram olduğunu bilmediğinin anlaşılması halinde, aslen batıl/haram olmasına rağmen böyle bir nikâh ve zifaktan dolayı kişi mazur (günahsız) sayılır. Çünkü böyle bir fiil, bir özür ve cehaletten dolayı olduğu için “afv” kapsamına girmiştir. Bir fiilin cehaletten dolayı mazur görülerek bağışlanması ise onun zâtı itibarıyla mubah olduğu anlamına gelmemektedir. Çünkü sütkardeş ile evlenmek İslâm hukukunda yasak olduğu için bu durum, haram olduğunu bilmeden önce o kişi için de mubah değildir. Diğer taraftan cehalet gibi bir özürden dolayı “afv” kapsamına girdiği için sütkardeşi ile evlenen kişiye kınama (zemm) veya günah da terettüp etmemektedir.¹⁷⁸

175 Ebû Zehra, *Usûl*, s. 49-50; Zühaylî, *Usûl*, I, 92-93; Beyânünî, *el-Hükmü't-teklîfî*, s. 253; Güleç, “Mubâh”, s. 124. Ayrıca bk. Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 170.

176 el-Bakara, 2/219.

177 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 174-175. Ayrıca bk. Ebû Zehra, *Usûl*, s. 49-50.

178 Ebû Zehra, *Usûl*, s. 49, 50; Zühaylî, *Usûl*, I, 92; Güleç, “Mubâh”, s. 124. Bu konuda farklı örnekler için ayrıca bk. *el-Mevsûatü'l-fikhiyye*, “İbâha”, s. 130; *el-Mevsûatü'l-fikhiyye*, “Cehl”, s. 197-207.

Mubahın mahiyeti itibariyle yapılmasının ve yapılmamasının eşit olmasına bakılırsa yukarıdaki fiilleri mutlak mubah kapsamında değerlendirmek mümkün değildir.¹⁷⁹ Çünkü mahiyetleri itibarıyla bu fiillerde medh (övgü) ve zemm (kınama) eşit değildir. Ancak, asılları itibarıyla zemm (kınama) tarafları ağır olmakla birlikte Şâri' bu fiilleri işleyenlere de bir ceza ve günah terettüp ettirmemektedir. Bundan dolayı bu gibi durumları “mertebetü'l-afv” konumunda kabul etmek daha isabetli bir yaklaşım olacaktır.¹⁸⁰

Diğer taraftan yukarıda verilen örnekler incelendiğinde, konuyla ilgili nassın/delilin ulaşmaması durumunda, kasit olmaksızın emredici veya yasaklayıcı delile muhalif olarak işlenen fiillerde kişiye özel bir “mubahlık” olduğu görülecektir. Dolayısıyla daha önceden hakkında emredici veya yasaklayıcı bir delil olmakla birlikte, cehalet gibi bir özre mebni olarak işlenen bu fiillerde *nisbî ibaha/kısmen aslî ibahalık* söz konusu olmaktadır. Nisbî mubahlığın söz konusu olduğu bu durum, mubah ile haram arasında bir mertebede yer almaktadır ki bu, “mertebetü'l-afv” olarak ifade edilen konum olmaktadır.¹⁸¹

Sonuç olarak istisnâ ve arızî bir durumdan dolayı mutlak olarak değil de sadece kişiye ve/ya olaya özel olarak “mubah” kapsamına giren fiillerin “mutlak mubah” olarak kabul edilmesi mümkün değildir. Dolayısıyla Şatıbî'nin “mertebetü'l-afv” kapsamında değerlendirdiği bu fiillerin “nisbî mubah” olarak isimlendirilmesi uygun olmaktadır.¹⁸²

B. “Aslî İbâha” İle İlgili Olanlar: *Meskûtun Anh/İstishâbü'l-Asl*

Şatıbî'nin “mertebetü'l-afv” konumunun varlığı ile ilgili zikretmiş olduğu “meskûtün anh” ile ilgili delil ve konular ise “aslî ibaha/istishâbü'l-asl” kapsamına girmektedir. Aslî ibaha ise Şâri'in sükût ettiği (meskûtün anh), itibar ve ilga ettiği

179 *el-Mevsûatü'l-fikhiyye*, “İbâha”, s. 130.

180 Ebû Zehra, *Usûl*, s. 50.

181 Ebû Zehra, *Usûl*, s. 49, 50; Zuhayli, *Usûl*, I, 92; Güleç, “Mubâh”, s. 124.

Maliki fakih Şihabüddin el-Karâfi (ö. 684/1285), mubahı “mutlak” ve “nisbî” olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Mutlak ibaha, her açıdan mubah olan fiillerdir. Nisbî ibaha ise bir şeyin bazı sebeplerden dolayı mubah, bazı sebeplerden dolayı haram olmasıdır. Bu gibi şeylerin mutlak mubah olabilmesi için haramlığı gerektiren tüm manilerin ortadan kalkması gerekmektedir. Örneğin, üç talakla boşanan kadının eski kocasına helal/mubah olabilmesi için sadece ikinci bir koca ile evlenmesi yeterli değildir. Bu kadının ikinci kocasından boşanması, iddetini beklemesi ve eski kocası ile yeni bir nikâh akdi yapması gerekmektedir. Bu süreçte kadının yaptığı her bir fiil, üç talaktan kaynaklanan haramlığı kaldırmakta ve mubahlık/helallik için bir basamak oluşturmaktadır. Ancak kadının eski kocasına tamamen helal/mubah olabilmesi için mutlak helalliği/ibahayı sağlayacak tüm manilerin ortadan kalkması gerekmektedir. Diğer örnekler için bk. Karâfi, *el-Furûk* (131. Fark), III, 131-132. Konuyla ilgili ayrıca bk. Medkûr, *Nazariyyetü'l-ibaha*, s. 101-102.

182 Zuhayli, *Usûl*, s. 93.

ile ilgili herhangi bir nassın bulunmadığı durumları ifade etmek için kullanılan bir ibaha çeşididir.¹⁸³ Bir diğer ifade ile aslî ibaha, “hududullah/Allah'ın sınırları” denilen ve mükellefin uymakla mükellef olduğu emir ve nehiy içerikli ilâhî çizgilerin (şer'î hükümlerin) dışında kalan Şâri'in sükût ettiği serbest alanlardır.¹⁸⁴ Şâri'in sükût ettiği bu serbest alanlarla ilgili emredici ve yasaklayıcı bir delil olmadığı için mükellefin bu konuda Şâri'in maksadına uygun olarak yaptığı veya terk ettiği fiiller şer'an mubah olmakta ve mükellef sorumlu tutulmamaktadır.¹⁸⁵

İslâm hukukunda Şâri, insanları sıkıntıya sokmamak için teşrî sırasında genellikle ayrıntıya yer vermeyerek bazı alanlarda sessiz kalmış ve “bilinçli hukukî ve kanunî boşluklar/serbest alanlar” oluşturmuştur.¹⁸⁶ İslâm hukukçuları, nassların sustuğu bu bilinçli (kânunî veya hukukî) boşlukları¹⁸⁷, “*Bir şeyin olduğu hal üzere kalması asıldır*”¹⁸⁸ ve “*eşyada asıl olan mubah olmasıdır*”¹⁸⁹ gibi kaidelerden hareketle “*aslî ibaha*” veya “*beraat-i asliyye*” olarak isimlendirmişlerdir.¹⁹⁰

Şâtıbî'nin getirdiği deliller içerisinde mükellefin davranışları ile ilgili bazı durumlar vardır ki hakkında emir (buyruk) veya nehiy (yasaklama) olmadığı için kendisine günahın veya sevabın terettüp etmemesinden dolayı aslî ibaha ile örtüşmektedir.¹⁹¹ İslâm hukukçularının çoğunluğunun “meskutün anh”¹⁹² olarak isimlendirdiği bu durumu, Şâtıbî nasslarda geçen “afv” kelimesinden hareketle “mertebetü'l-afv” kapsamında değerlendirmiş, bunun beş teklîfî hükümden

183 Hudarî, *Usûl*, s. 352-355; Medkûr, *Nazariyyetü'l-ibâha*, s. 487-507; Seyyid Bey, *Fıkıh Usulü (Giriş)*, s. 73-74; Beyânünî, *el-Hukmü't-teklîfî*, s. 239-244.

Aslî ibaha (meskutün anh) hakkında geniş bilgileri için bk. Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, II, 247-254; Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 458-460, 462-464; Cüveynî, *el-Burhân*, I, 99-100 (nr. 23-24); Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, I, 203-209; II, 406, 407; Râzî, *el-Mahsûl*, I, 158-166; Basrî, *el-Mu'temed* II, 868-879; Âmidî, *el-İhkâm*, I, 126-; Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, III, 193-195; Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, I, 152-159; İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 52-60; Ensârî, *Fevâihü'r-rahamût*, I, 41-43; Şevkânî, *İrşâdü'l-fühûl*, s. 26-28.

184 Erdoğan, “İbaha-yi Asliyye ve Hürmet-i Âdemiyye”, s. 11.

185 Konuyla ilgili bk. Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, II, 409-414.

186 Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, s. 42-44; Koca, “Ahkâmın Değişmesi”, s. 71-73.

187 İctihad alanları olarak kabul edilen bu serbest alanlar, İslâm hukukunda hüküm çıkarma metotları olarak kullanılan “*kıyas, istihsan, istishâb, istislâh/maslahat, örf, zer'ia*” gibi fıkıh usulü yöntemleri ile doldurulmuştur. (Hallâf, *Masâdirü't-teşrî*, s. 19 vd.; Dönmez, “Müctehidin Naslar Karşısındaki Durumu”, s. 39-46.

188 *Mecelle*, md. 5; Zerka, *Şerhu'l-kavâidü'l-fikhiyye*, s. 78 (md.5).

189 Bk. İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nazâir*, s. 73-74; Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, I, 167; Hallâf, *İlmü usûl*, s. 102, 104, 130; Ayrıca bk. Beyânünî, *el-Hükümü't-teklîfî*, s. 242-243; Bardakoğlu, “İstishab”, s. 376-377.

190 Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, I, 276; Seyyid Bey, *Fıkıh Usulü*, s. 73; Hallâf, *İlmü usûl*, s. 130; *el-Mevsûatü'l-fikhiyye*, “İbaha”, s. 130, 132.

191 *el-Mevsûatü'l-fikhiyye*, “İbaha”, s. 128-129; Beyânünî, *el-Hükümü't-teklîfî*, s. 252, 254.

192 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 144; Medkûr, *Nazariyyetü'l-ibâha*, s. 315, 505; Zühaylî, *Usûl*, I, 92; Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, s. 42.

farklı helal ile haram arasında bir konumda olduğunu söylemiştir.¹⁹³ Dolayısıyla Şâtıbî'nin “mertebetü'l-afv” kapsamında zikrettiği “meskûtün anh” ile ilgili konuların, “istishâbü'l-asl”¹⁹⁴ veya “berâet-i asliyye istishâbı”¹⁹⁵ olarak da ifade edilen “aslî ibâha” konusuyla ilgili olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹⁶

Nitekim Şâtıbî'nin, içerisinde “afv” kelimesinin geçmesinden dolayı “mertebetü'l-afv” konumunun varlığı ile ilgili getirmiş olduğu naklî deliller/ayet ve hadisler incelendiğinde bunların çoğunun “aslî ibaha” kapsamında yer aldığı görülecektir. Şöyle ki;

1) “*Muhakkak ki Allah yapılması gereken hükümleri (feraiz) farz kılmıştır. Onları zayi etmeyiniz/çiğnemeyiniz. Bazı şeyleri de haram kılmıştır. Onları ihlal etmeyiniz/çiğnemeyiniz. Bazı sınırlar koymuştur bunları da aşmayınız/çiğnemeyiniz. Bazı şeyleri de, unuttuğundan değil, size olan merhametinden dolayı (hakkında bir hüküm belirtmeyerek) bağışlamıştır (afâ an eşyâin). Onları da soruşturup araştırmayınız/deşelemeyiniz.*”¹⁹⁷

Şâtıbî'nin *mertebetü'l-afv*'in varlığına özel olarak delalet ettiğini söylediği yurıdaki hadis-i şerifte sarıh bir şekilde üç farklı hükmün varlığına işaret edilmiştir;

Birincisi; *yapılması istenilen fiiller (ferâiz)*,

İkincisi; *terk edilmesi istenilen fiiller (haramlar)*,

Üçüncüsü ise; *meskûtün anh (afâ an eşyâin) olup mükellefin takdirine havale edilen fiiller (aslî ibaha)*.

Şâtıbî, hadiste geçen “afâ an eşyâin” ifadesinden hareketle bu hadisin “mertebetü'l-afv” konumuna işaret ettiğini söylemektedir. Ancak dikkatlice incelendiğinde hadiste geçen “afâ an eşyâin” ifadesi ile Şâri'in sükût ettiği (meskûtün anh), yani yapılması veya terk edilmesi ile ilgili her hangi bir nassın bulunmadığı fiillerin kastedildiği anlaşılmaktadır. Yapılması veya yasaklanması yönünde nass bulunmayan fiiller ise fıkıh usûlü terminolojisinde “aslî ibaha”¹⁹⁸, “berâet-i

193 Bk. Şâtıbî, *el-Muvâfâkât*, I, 161. Ayrıca bk. Ebû Zehra, *Usûl*, s. 49-50; Medkûr, *Nazariyyetü'l-ibâha*, s. 313, 316; Zühayli, *Usûl*, I, 90-94; Beyânûnî, *el-Hükmü't-teklîfî*, s. 253.

194 İstishâb, geçmişte sabit olan bir durumun, değiştiğine dair bir delil bulunmadıkça, hâlihazırda da varlığını koruduğuna hükmetmektir. (Şaban, *Usûlü'l-fıkh*, s. 217.) İstishâb hakkında geniş bilgi için bk. Şaban, *Usûlü'l-fıkh*, s. 217-222; Bardakoğlu, “İstishâb”, s. 376-381.

195 “İstishâb hükmü'l-asl/istishâbü'l-hükmü'l-aklı b'l-ibaha” olarak da isimlendirilen “berâet-i asliyye istishâbı”, aksine delil bulunmadıkça bir eşyadan faydalanma veya bir davranışta bulunmada asıl olanın mubah olması demektir. (Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, s. 398; Şaban, *Usûlü'l-fıkh*, s. 218; Bardakoğlu, “İstishâb”, s. 379.)

196 Beyânûnî, *el-Hükmü't-teklîfî*, s. 253-254.

197 Dârakutnî, “Rada”, IV, 184, 298.

198 Ensâri, *Fevâtihu'r-rahâmût*, I, 42; Hudari, *Usûl*, s. 352-353; Seyyid Bey, *Fıkıh Usûlü*, s. 73; Medkûr, *Nazariyyetü'l-ibâha*, s. 496; *el-Mevsûatü'l-fıkhiyye*, “İbâha”, s. 132.

asliyye¹⁹⁹ veya “istishâbu'l-asl” olarak isimlendirilmektedir. Dolayısıyla “aslî ibaha” kavramı ile ifade edilen Şâri'in sükût ettiği bu alanlar da *mubah* kapsamına girmektedir.²⁰⁰ Nitekim Şâtıbî de “mertebetü'l-afv” olarak nitelediği bu durumun özü itibarıyla “beraaet-i asliyye” kavramı ile ilgili olduğunu söylemektedir.²⁰¹ Şu halde mahiyeti açısından bakıldığında, Şâtıbî'nin “mertebetü'l-afv” olarak ifade ettiği bazı fiillerin hakkında nass bulunmayan “aslî ibaha” kapsamına girdiğini söylemek mümkündür.²⁰²

2) “*Kur'an'da, hükmü hakkında bir şey zikredilmeyen şeyler Allah'ın bağışladığı şeylerdendir (afv/afallahü anh).*”²⁰³

Yukarıdaki hadiste de hakkında nass bulunmayan (meskûtün anh) konular “afv” kelimesi ile ifade edilmiştir. Meskûtün anh olan fiiller ise mükellefin iradesine ve takdirine bırakılmıştır. Bu yönü ile de meskûtün anh olan bir fiil, günah içermediği ve başkasının hakkını ihlal etmediği sürece yapılması ve yapılmaması muhayyer olan “mubah” fiillere benzemektedir. Dolayısıyla mahiyeti açısından bakıldığında, “mertebetü'l-afv” konumu ile ilgili olduğu ifade edilen fiillerin, hakkında nass bulunmayan “aslî ibaha” kapsamına girdiğini söylemek mümkündür.²⁰⁴

3) “*Ey iman edenler! Size açıklandığı takdirde, sizi üzecek olan şeylere dair soru sormayın. Eğer Kur'an indirilirken bunlara dair soru sorarsanız size açıklanır. (Hâlbuki) Allah onları bağışlamıştır (Afallahu anhâ). Allah, çok bağışlayandır, halîmdir (hemen cezalandırmaz, mühlet verir)*”²⁰⁵

“Mertebetü'l-afv” konusuna delil olarak getirilen yukarıdaki ayette geçen “afv” kelimesi de tamamen “aslî ibaha” kabul edilen konularla ilgilidir.²⁰⁶

4) Şâtıbî'nin, “çok soru soran kişinin büyük cürüm işlemesi”²⁰⁷; “daha önceki toplumların peygamberlerine çok soru sormaktan dolayı helak olması”²⁰⁸ ve

199 Râzi, *el-Mahsûl*, I, 158; Âmidî, *el-İhkâm*, I, 126, 128; Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, III, 193-195; Beyzâvî, *Minhâc*, s. 25; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhîd*, I, 154-155, 163; Ensârî, *Fevâtihu'r-rahamût*, I, 41-43; Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, s. 473-474. Ayrıca bk. Hudarî, *Usûl*, s. 354; Medkûr, *Nazariyyetü'l-ibâha*, s. 489-505; Dönmez, “Mubah”, s. 342.

200 Abdüllâvî, *Sultat veliyyi'l-emr*, s. 91.

201 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 163.

202 Beyânûnî, *el-Hükmü't-teklîfî*, s. 253.

203 Tirmîzî, “Libâs”, 6.

204 Beyânûnî, *el-Hükmü't-teklîfî*, s. 253; Abdüllâvî, *Sultat veliyyi'l-emr*, s. 91-92.

205 el-Mâide 5/101.

206 Beyânûnî, *el-Hükmü't-teklîfî*, s. 253.

207 Ebû Dâvûd, “Sünne”, 6.

208 Nesâî, “Hac”, 1. Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 47.

“haccın her yıl farz olup olmaması ile ilgili soru sormayı”²⁰⁹ içeren hadislerde Hz. Peygamber’in çok soru sormayı kerih görerek bundan nehyetmesi ile ilgili getirilmiş olduğu rivayetlerde de “meskûtün anı” olan konularda soru sorulmasının yasaklanmasında “Eşyada asıl olan mubahlık”²¹⁰ olduğu ilkesine işaret vardır.²¹¹

Nitekim Şâtıbî ilgili hadisin açıklamasında kendisi bizzat bu konuya işaret etmiştir:

“*Muhakkak ki Hz. Peygamber, beraat-ı asliye hükmüne binaen hakkında hüküm nazil olmayan konularda çok soru sorulmasını kerih görmüştür. Çünkü bu konu beraatı asliye/eşyada aslı olanın ibaha olması ile ilgilidir.*”²¹²

Sonuç olarak Şâtıbî’nin “mertebetü’l-afv” kapsamında değerlendirdiği Şâri’in sessiz kalarak hüküm beyan etmediği durumların, dikkatli bir şekilde incelendiğinde “aslı ibaha” ile ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Usulcülere göre ise aslı ibaha da şer’î ibaha hükmündedir.²¹³

C. “Ruhsat” ile İlgili Olanlar: *Ruhsat İbahası*

Fıkıh usulünde *azimetin*²¹⁴ karşılığı olarak kullanılan *ruhsat* kavramının da ibaha/mubah kılma ile yakın ilişkisi bulunmaktadır.²¹⁵ Çünkü ruhsatın özünde de “mubah kılmak” vardır ve emir ve nehiy şeklinde kesin bağlayıcı olan bir hükmü, yapma veya terk etme arasında mükellefi muhayyer bırakma anlamına gelmektedir.²¹⁶ Nitekim örfî lisanda ruhsat, ibaha/mubah kılma için kullanılmaktadır. Bundan dolayıdır ki bir kişiye bir fiilin yapılması hususunda ruhsat verilmesi, kişinin bu fiili işlemesine izin verilmesi ve bu fiili yapmasının mubah kılınması anlamına gelmektedir.²¹⁷

209 Bk. Müslim, “Hac”, 141; Nesâî, “Hac”, 76; İbn Mâce, “Menâsik”, 41; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 175;

210 Bu ilke için bk. İbn Nüceym, *el-Eşbâh*, s. 73-74; Zerkeşi, *el-Bahru’l-muhît*, I, 167; Hallâf, *İlm usûli’l-fıkıh*, s. 102, 104, 130; Bardakoğlu, “İstishab”, s. 376-377.

211 Abdüllâvî, *Sultatü veliyyi’l-emr*, s. 92-93.

212 Şâtıbî *el-Muvâfakât*, I, 163.

213 Bk. Râzî, *el-Mahsûl*, II, 213-214; Bihârî, *Müsellemüs-sübût*, (*Fevâtihu’r-rahamût bi şerhi Müsellemi’s-sübût* ile birlikte), I, 91.

214 Sözlükte azimet, “bir şeye kesin olarak yönelmek, niyetlenmek” anlamındadır. Fıkıh ilminde ise, “meşakat, zaruret ve ihtiyaç gibi ârızî bir sebebe bağlı olmaksızın -namaz, oruç, zekât vs. gibi emirler ve içki, kumar, zina gibi yasaklar üzere- ilk baştan konmuş olan ve normal durumlarda her bir mükellefe ayrı ayrı hitap eden aslı hüküm” demektir. (Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 300, 307; Ebû Zehra, *Usûl*, s. 51; Atar, *Fıkıh Usûlü*, s. 130.)

215 *el-Mevsûatü’l-fıkhiyye*, “İbâha”, s. 130. Ruhsat ile mubâh arasındaki ilişki hakkında geniş bilgi için bk. Medkûr, *Nazariyyetü’l-ibâha*, s. 372-412; Hamevî, “et-Tahyîr inde’l-usûliyyîn”, s. 725-732.

216 Zeydan, *el-Vecîz*, s. 40.

217 Serahsî, *Usûl*, I, 117; Husarî, *Nazariyyetü’l-hükm*, s. 101.

Sözlükte, kolaylık/kolaylaştırmak ve bir işte zorluğun zıddını ifade eden ruhsatın fikhî bir terim olarak -özü itibariyle aynı manada toplanan- birçok tanımı yapılmıştır.²¹⁸ Bu tanımlara göre fikhî bir terim olarak ruhsat, “meşakkat, zaruret, ihtiyaç gibi arızî bir sebebe/özre bağlı olarak kullara azîmet hükmünü (aslî hükmü) terk etme imkânı vererek söz konusu arızî durumla ilgili hükmü kolaylaştırmak ve hafifletmek için mubah kılma amacı ile küllî/genel asıldan istisna olarak sonradan (ikinci defa) konmuş olan geçici hüküm”²¹⁹ anlamına gelmektedir.

Şâtibî ise ruhsatı, “Yasaklığı/haramlığı gerektiren küllî bir asıldan istisna olmak ve sadece ihtiyaç duyulan yerlere hasır/has kılınmak üzere meşakkat veren bir özür sebebiyle meşru kılınan şeyler”²²⁰ olarak tanımlamakta ve “ruhsat” kavramının; “yasaklığı/haramlığı gerektiren küllî bir asıldan istisna edilen şeyler (selem akdi gibi)”²²¹; “ümmetten kaldırılmış ağır yükümlülükler ve zor işler”²²² ve “mutlak surette kullara bir genişlik olmak üzere onların arzularını gidermeyi yönelik olmak üzere meşru kılınmış hükümler”²²³ gibi anlamlar için de kullanıldığını belirtmektedir.

Yukarıdaki tanımlar dikkate alındığında, mubah kılan bir özrün ortaya çıkmasından dolayı yasak olan bir fiilin yapılması veya emredilen bir fiilin terk edilmesi “ruhsat ibahası” kapsamına girmektedir.

Bu bağlamda Şâtibî'nin “mertebetü'l-afv” konumunun varlığına delil olarak zikretmiş olduğu ruhsatlar, helal ile haram arasında bir konum olarak nitelenen “mertebetü'l-afv” konumu ile ilgili olmaktan ziyade, “ruhsat ibahası” kapsamına girmektedir. Çünkü ruhsat kapsamında mubah olan fiiller, önceden vacip veya haram olan teklîfi hükümlerdir.²²⁴ Nitekim ruhsata tabi olan bir konuda hüküm, bir teklîfi hükümden diğerine geçiş yapmakta, daha önce vacip veya mahzurlu (haram) olan bir hüküm geçici olarak mubah hükmünü almaktadır.²²⁵

Dolayısıyla aslen teklîfi hüküm kapsamında olan fiillerin, bir mazeretten dolayı mubah kılınmasını “mertebetü'l-afv” kavramı ile yeni bir hüküm kategorisi

218 Bk. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, 329; Âmidî, *el-İhkâm*, I, 175; Şâtibî, *el-Muvâfakât*, I, 301; Zeydan, *el-Veciz*, s. 41; Zühaylî, *Usûl*, I, 110; Medkûr, *Nazariyyetü'l-ibâha*, s. 373; Dönmez, “Ruhsat”, s. 207.

Ruhsatın tanımı ile ilgili usûlcülerin görüşleri hakkında geniş bilgi için bk. Medkûr, *Nazariyyetü'l-ibâha*, s. 373-412.

219 Hallâf, *İlm usûli'l-fikh*, s. 138; Zeydan, *el-Veciz*, s. 41; Atar, *Fıkıh Usûlü*, s. 131; Dönmez, “Ruhsat”, s. 207; Medkûr, *Nazariyyetü'l-ibâha*, s. 373. Ayrıca bk. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, 330; Şâtibî, *el-Muvâfakât*, I, 301.

220 Şâtibî, *el-Muvâfakât*, I, 301.

221 Şâtibî, *el-Muvâfakât*, I, 303-304.

222 Şâtibî, *el-Muvâfakât*, I, 304-305.

223 Şâtibî, *el-Muvâfakât*, I, 305-306.

224 Zühaylî, *Usûl*, I, 107; Zeydan, *el-Veciz*, s. 40; Dönmez, “Ruhsat”, s. 208.

225 Ebû Zehra, *Usûl*, s. 50, 51.

olarak değerlendirmek isabetli değildir.²²⁶ Nitekim Şâtıbî de mahiyeti itibarıyla ruhsatların mubah kapsamında olduğunu söylemektedir.²²⁷ Çünkü konuyla ilgili nasslarda²²⁸ geçen “ona/size bir günah yok”²²⁹, “Allah bağışlayandır ve merhametli olandır”²³⁰ gibi ifadeler, ruhsat verilen fiili yapma konusunda mükelleften güçlüğün (harec), günahın ve sorumluluğun kaldırıldığına delalet etmekte ve ruhsatın hükmünün mutlak olarak “mubahlık” olduğunu göstermektedir.²³¹ Yüce Allah’ın, kişinin bir mazerete mebni olarak yapmış olduğu fiilleri genel kurallardan istisna ederek bağışlaması ise “mertebetü’l-afv” veya “aslı ibaha/beraatı asliye” kapsamına girmediğinden²³² bunların “ruhsat ibahası” kapsamında değerlendirilmesi daha isabetli görünmektedir.

SONUÇ

Şâtıbî, beş teklîfi hükmün dışında helal ile haram arasında “mertebetü’l-afv” diye yeni bir konumun olduğunu gündeme getirmiş ve bu konumun varlığına işaret eden bazı delil ve gerekçeler ileri sürmüştür. Ancak Şâtıbî’nin ileri sürmüş olduğu bu delil ve gerekçeler incelendiğinde bunların “nisbî ibaha (mertebetü’l-afv)”, “aslı ibaha” ve “ruhsat ibahası” olmak üzere üç farklı açıdan mubahla ilişkili olduğu anlaşılmaktadır;

Birincisi: “nisbî ibaha (mertebetü’l-afv)” ile ilgili olanlar.

Bunlar, Şâri’in ilk baştan yapılmasını yasakladığı ve/ya emrettiği fiillerdir. Kişi, bir hata, unutma, ikrah ve cehalet gibi özürlerden dolayı nassa (delile) muhalefet ettiği için Şâri’ bu fiillerden dolayı mükellefi muâheze etmemektedir. Dolayısıyla bu fiiller “nisbî ibaha” kapsamına girmektedir.

İkincisi: “Aslı ibaha” ile ilişkili olanlar.

Bunlar, Şâri’in hakkında yapınız veya yapmayınız diye bir teklifte bulunmayarak sükût ettiği ve ilgili nasslarda “afv” fiili ile bağışlandığı ifade edilen konulardır. Bu konular, mubah kavramı ile tamamen örtüştüğü için “aslı ibaha” kapsamına girmektedir.

226 Krş. Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I,167.

227 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 165, 307. Ayrıca bk. Ebû Zehra, *Usûl*, s. 54; Medkûr, *Nazariyyetü’l-ibâha*, s. 381; Zeydan, *el-Vecîz*, s. 42.

228 el-Bakara, 2/173, 198, 236; en-Nisa, 4/101; el-Mâide, 5/3; en-Nahl, 16/106.

229 el-Bakara, 2/173; en-Nisa, 4/101.

230 el-Mâide, 5/3.

231 Krş. Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 307-308.

232 Beyânûnî, *el-Hükmü’t-teklîfi*, s. 253.

Üçüncüsü: Yukarıdaki iki konumun dışında kalan, yani *mertebetü'l-afv* (nisbî ibaha) veya *asli ibaha* kapsamına girmeyen konular olup bunlar da belirli sebeplere/mazeretlere bağlı olarak ruhsattan dolayı bağışlanmış fiillerdir. Bu fiiller de “ruhsat ibahası” kapsamına girmektedir.

Şu halde bazı fiillerin Allah'ın hükmünün dışında kalması veya beş temel teklîfi hükmün dışında helal ile haram arasında bir konumda bulunması ihtilaflı bir konudur. Nitekim Şâtıbî'nin kendisi de, her ne kadar beş teklîfi hükmün dışındada helal ile haram arasında “mertebetü'l-afv” diye bir konunun varlığından bahsetmiş olsa da, bu konumun yeni bir hüküm kategorisi olup olmadığı konusunda bir tercihte bulunmamaktadır.

Sonuç olarak, Şâtıbî'nin gündeme getirmiş olduğu “mertebetü'l-afv” konumu beş teklîfi hükmün dışında yeni bir kategori olmayıp, teklîfi hükmün bir kısmı olan “mubah” ile yakın ilişkisi bulunmaktadır. Ayrıca Şâtıbî'nin de ifade ettiği gibi “mertebetü'l-afv” konumunun varlığı veya yokluğu üzerine her hangi bir amelî/şer'î hüküm terettüp etmemektedir. Bu yüzden “mertebetü'l-afv” kavramı ile gündeme getirilen konum fikhî semeresi olmayan, “mubahın şer'î hükümden olup olmaması” türünden usûlî bir tartışmadır.

“Mertebetü'l-afv” konumunun pratik sonucu ile ilgili belki de şunu söylemek mümkündür: emir ve nehiy içerikli şer'î hükümlerin, bazı özörlere mebni olarak istisnaları vardır ve bunlardan dolayı mükellef sorumlu değildir. Mükellefin sorumlu olmadığı fiiller ise “afv” kapsamındadır. “Afv” ve “mubah” ise mükellefin şer'an sorumlu olmaması ortak paydasında buluşmaktadır.

Kaynakça

- Abdüllâvî, Beşir el-Mekki, *Sultatü veliyyi'l-emr fi takyidi'l-mubâh*, Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Maârif, 2011.
- Âmidî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammd Seyfeddin (ö. 631/1233), *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, tlk. Abdurrazzak Afifi, Riyad: Dâru's-Samîi, 2003 (I-IV).
- Azimli, Mehmet, “Benü Kureyza Kuşatması ve Sonucu Hakkında Bazı Düşünceler”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, cilt: 10, sayı: 2, s. 23-32.
- Apaydın, H. Yunus, “Te'vil (Fıkıh)”, *DİA*, XXXXI, 28-31.
- Apaydın, H. Yunus, “Kurtubalı Zahiri Fakih İbn Hazm'ın Şer'î Hükümleri Tasnifi: Merâtibu's-Şeria“, *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, cilt: VII, sayı: 14, (2009): 107-119.
- Apaydın, H. Yunus, *İslam Hukuk Usulü*, Ankara: Bilay (Fecr) Yayınları, 2017.
- Askalânî, İbn Hacer, (ö. 852/1448), *Fethu'l-Bâri bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, tlk. Abdurrahman b. Nasır el-Berrâk, Riyad: Daru Tayyibe, 2005 (I-XIII).
- Atar, Fahrettin, *Fıkıh Usûlü*, İstanbul: MÜİF Yay, 1996.

- Avcı, Casim “Kurayza (Beni Kurayza)”, *DİA*, XXVI, 431-432.
- Ayengin, Tevhit, “Hukuki Dinamizm ve İçtihatıta İsbet Tartışmaları”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi*, cilt: XII, sayı: 3, (2012): 139-158.
- Bardakoğlu, Ali, “İstishâb”, *DİA*, XXIII, 376-377.
- Basrî, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ali (ö. 436/1044), *Kitâbü'l-Mu'temed fi usûli'l-fıkh*, thk. Muhammed Hamidullah, Dımeşk: el-Ma'hedü'l-ilmî el-Fransi li'd-dirâsâti'l-arabiyye, 1964 (I-II).
- Beyânûnî, Muhammed Ebü'l-Feth, “Hüküm/Fıkıh”, *DİA*, XVIII, 466-468.
- Beyânûnî, Muhammed Ebü'l-Feth, *el-Hükmü't-teklîfi fi ş-şer'ati'l-islâmiyye*, Dımeşk: Dârü'l-Kalem, 1988.
- Bezzâvî, Nâsiruddin Ebü Saïd Abdullah b. Ömer (ö. 685/1286), *Minhâcü'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl*, Dımeşk/Beyrut: Müessesetür-risale, ty.
- Bihârî, Muhibbullah b. Abdüşşekür (ö. 1119/1707), *Müsellemü's-sübût*, (*Fevâtihu'r-rahamût bi şerhi Müsellemi's-sübût* ile birlikte) tsh. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer, Beyrut: Dârul-kütübî'l-ilmîyye, 2002 (I-II).
- Buhârî, Alauddin Abdulaziz b. Ahmed (ö. 730/1330), *Keşfü'l-esrâr alâ Usûl-i Fahri'l-İslâm el-Pezdevî*, Beyrut: Dârul-kitâbi'l-arabî, 1991 (I-IV).
- Cemile Telvet, *Mertbetü'l-afv: Kırâe usûliyye tahlîliyye fi dav'i Muvâfakâtiş-Şâtibi*, Lübnan: nşr. Merkezü Nemâ li'd-dirâseti ve'l-buhûs, 2014.
- Cessâs, Ebu Bekir Ahmet b. Ali er-Râzî (ö.370/980), *Ahkâmü'l-Kur'an*, thk. Muhammed Sadık Kamhâvî, Beyrut: Dârü ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1985 (I-IV).
- Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, thk. Uceyl Casim en-Nemşi, Kuveyt: 1994 (I-IV).
- Cüveynî, İmamü'l-Harameyn Ebu'l-Meâlî Abdullah b. Abdullah Yusuf (ö. 478/1085), *el-Burhân fi usûli'l-fıkh*, thk. Abdulazim Muhammed ed-Dîb, Katar: 1399 h. (I-II).
- Çakan, İ. Lütfü-Muhammed Eroğlu, “Abdullah b. Abbas b. Abdulmuttalib”, *DİA*, I, 76-79.
- Çetintaş, Recep, *İlk Beş Asır Fıkıh Usulü Literatüründe Teklîfi Hüküm Terminolojisi*, Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Debûsî, Ebî Zeyd Ubeydullah b. Umer b. İsa (ö. 430/1038), *Takvimü'l-edille fi usûli'l-fıkh*, thk. Şeyh Halil Muhyiddin el-Meys, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 2007, s. 407-414.
- Dönmez, İbrahim Kâfi, “İslâm Hukukunda Müctehidin Naslar Karşısındaki Durumu ile Modern Hukuklarda Hâkimin Kanun Karşısındaki Durumu Arasında Bir Mukayese” *M.Ü.İ.F.D.*, Sayı: 4, (1986): 23-51.
- Dönmez, İbrahim Kâfi, “Ruhsat”, *DİA*, XXXV, 207-210.
- Dönmez, İbrahim Kâfi, “Mubah”, *DİA*, XXX, 341-345.
- Ebû Zehra, Muhammed, *Usûlü'l-fıkh*, İstanbul: Tebliğ Yay., ty.
- Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1942), *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul 1979 (I-X).
- el-Mevsûatü'l-fıkhîyye*, “İbâha”, Kuveyt: Vizâratü'l-evkâf ve ş-şu'ni'l-islâmiyye el-Kuveyt, 1983, I, 128-132.
- el-Mevsûatü'l-fıkhîyye*, “Cehl”, Kuveyt: Vizâratü'l-evkâf ve ş-şu'ni'l-islâmiyye, 1989, XVI, 197-207.
- Ensârî, Ebü Ayyaş Muhammed Abdül'alî b. Nizamüddin Bahrülulûm el-Leknevî (ö. 1225/1810), *Fevâtihu'r-rahamût bi şerhi Müsellemi's-sübût*, tsh. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer, Beyrut: Dârul-kütübî'l-ilmîyye, 2002 (I-II).

- Erdoğan, Mehmet, "İbâha-yi Asliyye ve Hürmet-i Âdemiyye", *İslâmi İlimler Dergisi*, Yıl:3, sayı:1, Bahar (2008): 9-23.
- Erdoğan, Mehmet, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, İstanbul: MÜİFV. Yay., 1990.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed (ö. 505/1111), *el-Müstasfâ min ilmi'l-usûl*, thk. Hamza b. Zühreyy Hafız, Medine ty. (I-IV).
- Güleç, Hasan, "Mubah", *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VIII, İzmir, (1994): 121-129.
- Hallâf, Abdülvahhab (ö.1956), *İlmü usûli'l-fikh*, İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1984.
- Hallâf, Abdülvahhab (ö.1956), *Masâdirü't-teşri'l-İslâmi fimâ lâ nassa fihî*, Kuveyt: Dâru'l-kalem, 1982.
- Hamevî, Üsâme, "et-Tahyîr inde'l-usûliyyîn ve eseruhû fi'l-hükmi'teklifi (dirâse usûliyye mukârane)", *Mecelletü Camiatü Dimeşk li'l-ulûmi'l-iktisâdiyye ve'l-kânûniyye*, Cilt: 25, Sayı: 1, (2009): 701-741.
- Husarî, Ahmed, *Nazariyyetü'l-hüküm ve mesâdirü't-teşri fi usûli'l-fikhi'l-İslâmi*, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, 1986.
- İbn Fûrek, Muhammed b. Hasan el-İsbehânî (ö. 406/1015), *Kitabü'l-Hudûd fi'l-usûl (el-Hudûd ve'l-muvâdaât)*, tlk. Muhammed es-Süleyman, Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1999.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd (ö. 456/1064), *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, thk. Muhammed Şakir, Beyrut: Dâru'l-âfâki'l-cedîde, ty. (I-VIII).
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd (ö. 456/1064), *el-Muhallâ bi'l-âsar*, Mısır: İdaretü't-tab'ati'l-münîra/Matbaatu'n-Nahda, ts. (I-XI).
- İbn Hazm, *İptâlû'l-kıyâs ve'r-re'y ve'l-istihsân ve't-taklîd ve't-ta'lîl*, thk. Saîd el-Efgânî, Dimeşk: Matbaatü Câmîa, 1960.
- İbn Kudâme, Muvaffaküddin Abdullah b. Ahmed el-Makdisî (ö. 620/1223), *Ravdatü'n-nâzir ve cünnetü'l-münâzir fi usulî'l-fikh alâ mezhebi İmam Ahmed b. Hanbel (Ve maahâ şerhuhâ Nüzhetü'l-hâtrî'l-âtır li Abdülkadir b. Ahmed b. Mustafa Bedrân ed-Dimeşki)*, Mektebetü'mearîf, Riyâd 1984 (I-II).
- İbn Manzur, Ebu'l-Fazl Cemalüddin (ö. 711/1371), *Lisânü'l-Arab*, Kahire: Dâru'l-meârif, 1984 (I-VI).
- İbn Nuceym, Zeynüddin b. İbrahim (ö. 970/1563), *el-Eşbâh ve'n-nazâir*, thk. Muhammed Mutî' el-Hafız, Dimeşk: Dâru'l-fikr, 1983.
- İbn Receb, Zeynüddin Ebul Ferac Abdurrahman b. Şihabüddin (ö. 795/1393), *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem fi şerhi hamsine hadîsen min cevâmii'l-kelim*, tlk/thk. Mahir Yasin el-Fahl, Dimeşk/Beyrut: Dâru İbn Kesir, 2008.
- İbnü'l-Arabî, Kadî Ebu Bekir (ö. 543/1148), *Ahkâmü'l-Kur'an*, thk./tlk., Muhammed Abdülkadir Ata, Beyrut: Dâru'kütübî'l-ilmîyye, 2003 (I-IV).
- İbnü'l-İmâd, Ebu'l-Felâh Abdulhay b. Ahmed (ö. 1089/1679), *Şezarâtü'z-zeheb*, (thk. Abdülkadir el-Arnâvut-Mahmud el-Arnâvut), Beyrut/Dimeşk: Dâru İbn Kesir, 1986 (I-X).
- İbrahim Mustafa v.dğr., *el-Mu'cemül-vasit*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1986.
- İltaş, Davut, "Hüküm Teorisi", *İslâm Hukukuna Giriş* (edt. Apaydın, H. Yunus), Eskişehir: Anadolu Ün., 2013, s. 100-126.
- Karâfi, Şihabüddin Ebu'l-Abbâs Ahmed b. İdris es-Sanhâcî, (ö. 684/1285), *el-Furûk fi Envâri'l-burûk fi envâi'l-furuk*, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye 1998 (I-IV).
- Karâfi, Şihabüddin Ebu'l-Abbâs Ahmed b. İdris es-Sanhâcî, (ö. 684/1285), *Şerhu tenkihü'l-fusûl fi ihtisâri'l-Mahsûli fi'l-usûl*, Dâru'l-fikr, Beyrut 2004.

- Karaman, Hayreddin, *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul: İz yayıncılık, 2007.
- Koca, Ferhat, "İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi Üzerine Bazı Düşünceler", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı:1, Konya, (2003): 51-78.
- Koşum, Adnan, "Ahkâm-ı Hamsenin Kökeni Ve İlk Dönem Fıkıh Usûlü Literatüründe Gelişimi Üzerine", *İslâm İlimler Dergisi*, Yıl: 3. Sayı: 1, Bahar (2008): 107-124.
- Koşum, Adnan, "İçtihatta Hata ve İsbet Tartışmaları Işığında Öznellik ve Nesnellik Sorunu", *Usûl: İslâm Araştırmaları*, sayı: 5, (2006): 5-32.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî (ö. 671/1273), *el-Câmi li ahkâmî'l-Kur'ân*, (thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki), Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2006 (I-XXIV).
- Mansurizâde Saïd (1864-1923), "Cevâzın Ahkâm-ı Şer'iyeden Olmadığına Dâir", *İslâm Mecmuası*, İstanbul, c. I, sy.10, (1330): 295-303.
- Medkûr, M. Sellâm, *Nazariyyetu'l-ibâha inde'l-usuliyin ve'l-fukahâ*, Kahire: Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1984.
- Molla Hüsrev (ö. 885/1480), *Mirâtü'l-usûl*, İstanbul: Dersâadet, 1321.
- Râzî, Fahreddin (ö. 606/1209), *el-Mahsûl fi ilmi'l-usûl*, thk. Cabir Feyyyâd el-Alvânî, Müessesetü'r-Risâle, ty. (I-VI)
- Serahsî, Ebû Bekr, Muhammed b. Ebî Sehl (ö. 483/1090-?), *Usulü'l-s-Serahsî*, thk. Ebu'l-vefa el-Afğânî, Beyrut: Dâru'l-Ktûbi'l-ilmîyye, 1993 (I-II).
- Seyyid Bey, Muhammed (1875-1925), *Fıkıh Usulü (Giriş)*, Yayına Haz: Hasan Karayığit, İstanbul: Düşün Yay., 2010.
- Şaban, Zekiyyüddin, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usulü'l-fıkıh)*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2015.
- Şâtübî, Ebû İshak İbrahim b. Mûsâ (ö. 790/1388), *el-Muvâfakât fi usûli's-şeriâ*, nşr./tlk. Abdullah Dıraz, Beyrut: Dâru'l-marife, t.y./1975 (I-IV).
- Şâtübî, *el-Muvâfakât: İslami İlimler Metodolojisi*, çev. Mehmet Erdoğan, İstanbul: İz Yayıncılık, 1990 (I-IV).
- Şevkânî, Muhammed b, Ali b. Muhammed, (ö.1250/1834), *İrşâdü'l-fühûl ilâ tahkiki ilmi'l-usûl*, thk. Ebu Mus'ab Muhammed Saïd el-Bedrî, Beyrût: Müessesetü'l-kütübî's-sikâfiyye, 1992.
- Taftazânî, Sa'duddin Mes'ûd d. Ömer (ö. 791/1389), *Şerhu't-Telvih ala't-Tavdih li metni't-Tenkîh fi usulî'l-fikh*, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Birinci baskı, ty. (I-II).
- Telkenaroğlu, M. Rahmi, *İctihadda İsbet ve Hata Meselesi*, Ankara: Türkiye Diyanet vakfı Yayınları, 2010.
- Ünal, İsmail Hakkı, "Kudâme b. Maz'ûn", *DİA*, XXVI, 312-313.
- Yasir Saïd Fevcu, "el-Afv inde'l-usuliyin", *Mastr Tezi*, el-CÂmiatü'l-islâmîyye, Gazze 2009.
- Yıldırım, Suat, "Afu", *DİA*, I, 442.
- Yılmaz, İbrahim, "Maliki Fakîh İbn Rüşd el-Cedd'in "el-Beyân ve't-Tahsil" İsimli Eseri ve Konuları Ele Alış Metoduyla İlgili Örnekler", *bilimname*, XX, (2011/1): 151-180.
- Zerkâ, Ahmed Muhammed (1869-1938), *Şerhu'l-kavâidi'l-fikhiyye*, Dimeşk: Dâru'l-kalem, 1989.
- Zerkeşi, Ebû Abdillâh Bedruddin Muhammed b. Bahadır eş-Şâfiî (ö. 794/1392), *el-Bahru'l-muhîr fi usulî'l-fikh*, nşr. Abdulkadir Abdullah el-Ânî-Ömer Süleyman el-Aşkar, Kuveyt: Vizârtü'l-evkâfi's-şuûniyye, 1992 (I-VI).
- Zeydan, Abdülkerim (1917-2014), *el-Vecîz fi usulî'l-fikh*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2011.
- Zühaylî, Vehbe, *Usulü'l-fikhî'l-islâmî*, Dimeşk: Dâru'l-fikr, 1986 (I-II).